

VISSZATEKINTÉS TÓTFALUSI KIS MIKLÓS SÍRJA MELLŐL

— Régi és új cikkek —

Több mint hat évtized óta ismerem Tótfalusinak a kolozsvári házsongárdi temetőben megásott nyughelyét és látom magam előtt megrokkant alakját s bárha akkor észrevettem, hogy életrajzírói — a saját maga nyújtotta bizonyítékok alapján — jól rajzolták meg kegyetlen sorsát, ámde tudtam azt is, hogy egy és más részletkérdésben mégis valamivel többet sikerült összegyűjtenem. Szándékomban volt tehát főképpen itthoni életfolyásának homályosan maradt részleteit kikutatnom, körülményeim változása folytán azonban még mindég befejezetlen maradt az alábbiakban bemutatandó cikksorozat. Az itt-ott előforduló ismétlések is azért maradtak kigyomlálatlanul, mert hát azok a különálló cikkekhez szervesen hozzátartoznak.

Hogyan nevezzük Tótfalusi Kis Miklóst

Talán fölösleges is volna e kérdéssel foglalkoznunk, hiszen Tolnai Gábor már közel két évtizeddel ezelőtt megadta reá a feleletet,¹ kifogástalan okfejtéssel megírt tanulmányát azonban azóta sem méltatta senki kellő figyelemre, s talán mégsem lesz éppen hiábavaló, ha ezt a kérdést újból taglalás alá vesszük, hátha így mégiscsak foganatja lesz a Tolnaitól kimondott intő szónak. Szerinte ugyanis „bármilyen gazdag is az erdélyi nyomdász életének és működésének irodalma, a bőséges irodalomban éppen azt nem kapta meg az olvasó, hogy milyen néven raktározza el emlékezetében a külföldön világhírt nyert, s idehaza tragikusan elbukott ember alakját!” Azaz mégis Dézsi Lajosnak van egy iránymutató megjegyzése, amelyet Tolnai talán a kiválóan pontos adatkutató és közlő tudós nagy érdemeire való tekintettel nem akart külön céltáblául odaállítani, pedig alighanem a Dézsi véleménye indította el a helytelen névhasználat elterjedését. Ugyanis „Misztótfalusi Kis Miklós”-ról írott könyvében arról számol be, hogy „maga Kis Miklós művei és nyomtatványai címlapján, valamint leveleiben Miszt Tótfalusi vagy M. Tótfalusi előnevet használ, ezért fogadtuk el mi is e teljesebb alakot a szokottabb Tótfalusi helyett,

¹ Tolnai Gábor: Tótfalusi vagy Misztótfalusi? ItK. 1942: 28—30. és Herepei János: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942: 27.

melylyel kortársai nevezték, épen úgy, mint Szathmár-Némethi Mihályt röviden csak Némethi-nek hívták. Az irodalomban főképp Bod után lett az előnév rövidebb alakja általánossá.”²

Dézsai tehát éppen maga nevezi meg azt a legnyomatékosabb bizonyítékot, amibe neki valóban a legerősebben kellett volna belekapaszkodnia, hogy Tótfalusi nevének helyes használatát végérvényesen lerögzíthesse, ezt azonban elmulasztva, a keze alól kikerült több száz tanítvány az ő téves felfogását terjesztette el. Ez az oka, hogy Tótfalusi nevét ma szélteben-hosszában Misztótfalusinak írják. Kétségtelen ugyan, hogy a legújabb helységnévtárakban Szatmár megyében Miszbánya, Miszmagyarós, Misztótfalu helységneveket találjuk, de ha csak a múlt század végi helyrajzot is nézzük át, helyettük Misztbányára, Misztmogyorósra és Miszttótfalura bukkanunk.³ Származási nevének tehát semmiképpen sem „Misz”, hanem „Miszt” határolása van. Így írogatta ő maga is, ha személyazonosságát közelebbről akarta meghatározni, s ezért Dézsinek még abban az esetben sem lenne igaza, ha elfogadnók a teljes névhasználatot. Ellenben ha magának Tótfalusinak saját névjelölését vizsgáljuk, a számtalan előfordulás közül csak egyet, mégpedig életének utolsó napjaiból: 1702. február 23-ról keltezett elismervényét választva ki, ennek kezdőszavaiként valóban azt olvassuk, hogy „Én Miszt Tótfalusi Kis Miklós, Recognoscalom per praesent(es)”, az aláírásban pedig „Idem qui supra Miszt Tótfalusi Kis Miklós”.⁴ Nevének e teljes kiírása ellenére azonban rendes körülmények között mégsem használta származási nevének bővebb alakját, hanem csak „M.” betűt tett a neve elé.⁵ De a még szűkebb szavú névalakkal is számot vetve, megállapítható, hogy ezt a kezdőbetűt is csupán csak azért alkalmazta, mert születési helyét — különösen diákkorában — meg akarta különböztetni a tőle alig 15—20 km távolságra fekvő, ugyancsak Nagybánya környéki Giród-Tótfalutól; élőbeszédben azonban sem ő, sem mások soha nem nevezték őt M. Tótfalusi-nak vagy éppen Miszt-Tótfalusi-nak.

Állításunk igazságának bizonyítására egészen más módszert kell követnünk, mint tettük Apáczainál. Tótfalusinál ugyanis nemcsak a saját szavára, legfőképpen azonban éppen barátai és ismerősei szavára kell hallgatnunk, nem pedig a maga által írott vagy nyomtatott emlékekre. Összehasonlításuképpen ha szemügyre vesszük a nemrégiben még közhasználatban volt névjegyeket, azokon a nevek tartozékaul sokszor találunk egyes rövidítéseket, így a megváltoztatott családi vagy keresztnév, avagy a teljesebb név emlékét. Ha tehát ezeket írásban fel is tüntették, kimondásban azonban soha senki sem halmozta vele a szót. Ennek alapján tehát bátran ki is mondható, hogy a névírásban előforduló rövidítések a közbeszéd sem a rég-, sem a közelmúltban sohasem oldotta fel, sőt azt nemlétezőnek tekintette. Tótfalusi kiadványainak nyomdai jelzése pedig — egy-egy bővített vagy szűkített eset kivételével — mindig mint M. Tótfalusi Kis vagy K. Miklós, avagy Nicolaus Kis de M. Tótfalu alakban jelentkezik. És most éppen ez a latin alak dönt a Tolnai állítása mellett, reá mutatva Kis Miklós-

² Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Bp., 1899. 9. lap. 1. jegyzetben.

³ Palmer Kálmán: Nagybánya és környéke. Nagybánya, 1894. 307, 310—11.

⁴ Böhm József: Történeti apróságok. EPrKözl. 1875: 40.

⁵ Lásd többek között a RMK I. és II. kötetét.

nak M.-Tótfaluból (de M.-Tótfalu) való származására, megkülönböztetésül a más, hasonló nevet viselő falukból valóktól. E latinos alakú származásnév-jelölést láthattuk például Tofaeusnál is, aki ezt „de Székelyhida”-ként alkalmazta, szemben Apácaival, mint aki származási nevét latinul melléknévi végződéssel „Apacius”-ként használta, bizonyítván vele családnevének szerves kiegészítőjévé vált tartozékát.

További bizonyítékképpen még azt is megemlíthetjük, hogy K.-Vásárhelyi Matkó István nevét sohasem mondták Kézdi-Vásárhelyinek, M.-Vásárhelyi Tőke Istvánét sem Maros-Vásárhelyinek, ugyanúgy B.-Püspöki Jánosét sem Bihar-Püspökinek, S.-Pataki Istvánét sem Sáros-Patakinak, B.-Hunyadi Abacs Mártonét sem Bánffi-Hunyadinak,⁶ éppen így M.-Tótfalusi Kis Miklóst is a kortársak mindenkor csak Tótfalusinak nevezték. Ilyenképpen látjuk a többek között Kolosvári Istvánnak, a Berlinben tartózkodó enyedi professzornak, 1684. február 8-án Teleki Mihály fejedelmi tanácsúrhoz intézett levelében: „Tótfalusi uram meg most nyomtat, velem egyszersmind Amsterdamban.” Dési Márton professzor is 1684. október 3-án Enyedről ugyancsak Teleki Mihálynak írott soraiban ötször is említi a biblia nyomtatásán dolgozó „Tótfalusit”, Okolicsányi Pál pedig 1690. június 6-án Debrecenben keltezett rövid tudósításában azt közli Telekivel, hogy „ide Debrecenbe békével érkeztem Tothfalusi urammal együtt”.⁷ Majd Kolozsvárra történt letelepedése után a városi adóösszeírók 1691. évi dica-jegyzékébe vezették be a „Luporum”, vagyis a Farkas utcai városnegyedben lakók sorába: „Eccla Haza Ibi Tothfalusi Vr[am] fl. 6.”⁸ Ha ezután a családi vonatkozású adatait vesszük rendre, azt találjuk, hogy az unitárius egyházfiak 1690. december 12-én számoltak el a „Tótfalusi Uram Lakod(almára)” bérbe adott két kandér bérösszegével; továbbá a református harangoztatógazda 1700—02. esztendei számadáskönyvében „Tótfalusi Miklós Uram” két gyermekének temetésekor, „Totfalusi Miklos Uram” koporsóba tételekor s „Tottfalusi Uram”, valamint „Totfalusi Miklóné Asszonyom” leánykájának temetésekor, tehát öt különböző halálesettel kapcsolatosan fedeztük fel az ő nevét bevezetve.⁹ A felsorolt adatokhoz azután fűzzük hozzá azt az általános érvényű megállapítást, hogy az idegenek a címzettet mindig úgy szokták nevezni, ahogyan a hozzátartozóktól s a környezettől hallják. Ezzel szemben most már azt vizsgáljuk meg, hogy maga Tótfalusi tulajdonképpen hogyan is nevezte saját magát? Tehát 1685. szeptember 19-én Amstelodamból Pataki István kolozsvári kollégiumi professzorhoz intézett levelében jöllehet magát „M. Tótfalusi Kis Miklos”-ként írja alá, de a levélre nyomott pecsét képéül kartusolt oválisban 3 kinyílt virágot és egy írotollat (?) tartó könyöklő kart, továbbá • NICOL • TOTFALVSI • köriratot metszetett ki.¹⁰ Nemkülönben 1690. március 4-én Kassáról Teleki Mihályhoz intézett levelének aláírása bárha „M. T. Kis Miklós”, az épen megmaradt gyűrűpecsét képe azonban: középen kis nefelejcs NICOL • TOTFALUSI körirattal.¹¹ E bizonyságokon kívül saját

⁶ E neveket XVII—XVIII. szdbeli fróink közül idézem.

⁷ PrK 1887: 222; 1888: 249; 1890: 323.

⁸ Városi dica-könyv az 1691. évről. (A kolozsvári állami levéltárban.)

⁹ Herepei J. i. m. 21—27. és ugyane kötetben.

¹⁰ Orsz. Levéltár.: Teleki levelek. 716. köteg.

¹¹ PrK 1888: 322.

szájából halljuk még az önmaga megnevezését. Az 1698. évben kinyomtatott „Mentségé”-ben elpanaszolja, hogy „most pedig a' mint vagyok, sok gyalázattal és kárommal van, hogy szokásomat . . . nem űzhetem, és hogy én Tótfalusi Miklós nem lehetek, hanem mintegy más ember.”¹²

Végezetül keressük fel a kolozsvári házsongárdi temetőben ma is meglevő sírkövét, ennek feliratában azután, amelyet nagyra értékelő barátja: Pápai Páriz Ferenc enyedi professzor szerzett, hasonlóképpen fontos bizonyítékokat találunk. Ugyanis a déli lap latin szövegének kezdősora szerint: TOTFALUSI JACET HIC NICOLAUS MOLE SUB ISTA, míg nem e kőkoporsó északi lapjára rovott magyar rendek így kezdődnek: TOTFALUSI MIKLOS NYUGOSZIK EZ HELYBE.¹³

A felsorolt forrásokból tehát világosan látható, hogy sem ő maga, sem kortársai — legalábbis beszéd közben — sohasem használták az „M.”, illetőleg a „Miszt” praenoment, ennek csupán csak írásban történt olykori kitételére „Mentségé”-nek következő szavai adnak világos magyarázatot: „hajdan az Enyedi Collegiumban a' Társam (szinte akkor tanítottam az Anagrammaról) monda: Lássuk, mellyikünk tsinálhatna hamarébb a' maga nevéből valami szép Anagrammát. Én hamarjában ezt tsináltam a' magaméből: Nicolaus Alsó Thottfalusi. Sola tota laus in hoc fulsit. Minthogy akkor ezt a' Praenoment Alsó (ad distinctionem Felső) usuáltam.”¹⁴ Ezek után gondoljunk csak vissza az elmúlt idők előbb már említett névjegyeire, amelyekre a nemes emberek egy vagy több előnevüket is nagyon gyakran kinyomatták; visszaemlékezhetünk, hogy azért ezeket az embereket vajon valamikor is emlegették-e ezekkel az előnevekkel együttesen? Vajon, bizony, nemcsak papirosforma volt-e ez a teljes című megjelölés? Tótfalusi maga nem volt nemes ember, de különben az ő korában még nem is volt szokásban a névjegyek nyomtatása, névjelölésének módját azonban mégiscsak ugyanerre a képletre építhetjük fel.

Az összeférhetetlenkedő kartársaktól „vasműves”-nek, „Ötves Dementer”-nek meg „Rézműves Sándor”-nak titulált¹⁵ kiváló könyvnyomtatónk és írónk nevét, amelynek Tótfalusi külső országokban nagy hírt és hazájának dicsőséget szerzett, sőt amelyen a meg nem értő itthoniak „idegenségéért” „búsult lelke”¹⁶ olyan sokat szenvedett — a könyvészeti utaló céduláktól eltekintve — nem szabad semmiféle filológiai skatulyázással elrúttitanunk.

Pótlólag meg kell jegyeznünk, hogy Tolnai Gábor nemcsak 1942-, de 1953-ban is szóvá tette Tótfalusi nevének helytelen használatát.¹⁷ E cikkének érveit is föltétlenül helyesnek találva, mi sem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy írásainkban végtére már tisztázni kell a múlt időkbeli nevek helyes használatát; amiképpen erre Klaniczay Tibor tett legújabbán körültekintő átfogó javaslatot.¹⁸

(Változata: MKvSzle 1962.)

¹² M. Tótfalusi K. Miklósnak . . . Mentsége. Kolozsvár, 1902. 48.

¹³ Herepei J. i. m. 26. és ugyane kötetben.

¹⁴ M. Tótfalusi Mentsége. 49.

¹⁵ I. h. 76. és Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Bp., 1960. 265.

¹⁶ Bod Péter: Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós. és Hvngarvs Tymbavles continvats. 99.

¹⁷ Tolnai Gábor: Misztótfalusi vagy Tótfalusi? (Irodalmi Ujság 1953, 3. sz. 8. lap.)

¹⁸ Klaniczay Tibor: A régi magyar családnevek helyesírása. (MNY 1966: 480—486.)

Adatok Tótfalusi életrajzához

Tótfalusi Kis Miklós élete, különösen Gyalui Farkas és Dézsi Lajos kutatásai révén, eléggé ismeretes, mégis mindegyre akad egy-egy olyan adat, amellyel bővíteni tudjuk e kiváló „vasműves” életének rajzát.

Ismeretes, hogy Tótfalusi 1685. szeptember 19-én Amstelodamban keltezett levelében azt írta Teleki Mihály fejedelmi tanácsosnak: „Elhozza az isten az én szabadulásomnak is idejét: eljő a jó tavasz és akkor a darvakkal én is szárnyamra kerekedvén, régen elhagyott honomat megkeresem.”¹ De — bizony — még négy tavasznak is el kellett jönnie, amíg a hazájának sok dicsőséget szerzett tipográfus nagy odaadással, szeretettel készített ajándékával: az általa átfésült fordítású és kinyomtatott Bibliával útra kelhetett. Hazafelé vezető útja közben elébe gördült sok akadálnak szerencsés leküzdése után végtére is Kassára és onnan Debrecenbe érkezett. 1690. június 6-án innen írta Okolicsányi Pál Teleki Mihályhoz intézett levelében: „Én isten engedelmeiből ide Debrecenbe békével érkeztem Tótfalusi urammal együtt és a jószágával”,² vagyis a kinyomtatott bibliával, zsoltárokkal és betűkészletével. Bizonyos tehát, hogy még ebben a hónapban Kolozsvárra is eljutott.

Tótfalusinak itteni megtelepedése, munkába állása és sok-sok küzdelme más lapra tartozván, e helyen csupán egynéhány olyan állomásnál szándékozom megállani, amelyek életrajzírói előtt eleddig ismeretlenek valának.

Végleges megtelepedését mindenestre házassága jelzi. Erre vonatkozó utalást a kolozsvári unitárius egyháztól kölcsön kapott vasfazekak bérének elszámolásában találunk, vagyis „1690. 12. Decemb. Tótfalusi Uram Lakod(alma) (alkalmával) 2 k(andérért) fizettek fl. — // 48.”³ Felesége, tudjuk, bálványosváraljai és katonai Székely András fejedelmi udvarbíró és Fogarasi Lengyel Anna kisebb gyermeke: Mária volt, aki esküvője alkalmával legfennebb 16 esztendősen lehetett s ilyenképpen az 1674—76. évek valamelyikében született. Ugyanis Apafi fejedelem 1674. február 16-án kiállított adománylevelében, amelyben a Székely Andrástól szerzett légeni birtok tulajdonjogát jóváhagyólag megerősítette,⁴ Székelyéknek még csak Zsigmond nevű gyermekéről van emlékezet, Máriának tehát csak ezután kellett születnie.

Tótfalusi nyomdaüzemének megnyitása előtti időből csak még egy, eleddig figyelemre sem méltatott adattal rendelkezem. Ugyanis apósának és anyósának sírkövére vésett feliratból máshol már meggyőződhattunk, hogy vejük mind a latin, mind pedig a magyar verselésre gyakorlott készséggel rendelkezett. A kolozsvári Farkas utcai templom papiszékeinek hátlapján temetési kárták maradtak meg felfüggesztve.⁵ E becses, de teljes

¹ Koncz József: Egyháztörténeti emlékek. PrK 1888: 259.

² PrK 1890: 323. A bibliapéldányok egy tekintélyes részének hazaszállításában baráti segítséget nyújtott — s mondhatni hősiess szerepet vállalt — a késői magyar kartézianusok egyik legkitűnőbbje, Apáti Miklós. Vö. Bán Imre pontos szövegközlésével: FilKözl. 1958, 436—437.

³ Az unitárius egyháziaki számadáskönyve az egyházközség levéltárában. (Használatát Kelemen Lajos múzeumi főigazgatónak köszönhetem.)

⁴ Az eredeti oklevél a SzNM törzssanyagában volt.

⁵ ItK 1895: 82; és 1901: 89. — MKSzle 1898: 277.

egészeben még sehol sem közölt kötetlen és kötött szerkezetű szövegek közül most csak egyetlen verset ragadok ki, ezt ugyanis az 1693. január 2-án elhunyt sárospataki Pataki István, Bánffi Dénes udvari papja, kollégiumi professzor, majd II. Apafi Mihály választott fejedelem nevelője, Tótfalusi jóakarója emlékére éppen Tótfalusi szerzette. Idézett szövege:

„Ah! quo Vir divine fugis? Patriaene ruentis
 Praeviso casu subtrahis Ipse caput?
 Undique tanta premit cum nos trepidatio, nobis
 Affore Te varia[m] credideramus ope.
 Tu columen, lumen, plus dica[m]? hoc tempore numen,
 Et decus, excisae jam propè gentis, eras,
 Aula tuos luget cineres, Ecclesia luget.
 Et schola, direxit quam tua dextrà, gemit.
 Moesta gemit Conjux, cumque agmine Proles, Amici:
 Quidni? angit Patriam publicus iste dolor.
 Tu meliore quidem in Patria jam praemia sumis;
 Quà nos extorres plectimur exilio,
 Te fovet alma quies, cursu cum laude peracto;
 Nos labor, aerumnae, nos mala mille premunt.
 Nicolaus Kis, de M. Totfalu
 Art. Lit. Mag. moestus accinuit.”⁶

Pártfogóinak: Tofaeus és Horti püspököknek, Teleki fejedelmi tanácsúrnak, Dézsi és Pataki professzoroknak egymást követő elvesztése után Tótfalusi minden munkálkodásának öntudatos és önértzes magatartása miatti állandó lelki gyötrésén, megbántásán kívül nem legkisebb bánata volt két fiának elvesztése. Veresegyházi István református harangoztató-gazda számadáskönyvében erre vonatkozólag a következő adatokat talál-
 tam: „Anno 1700. Die 14 Aprilis. Tótfalusi Miklós Uram gyermeke holt meg, harangoztatott hatszor, perci(piáltatott) semmi.” Ugyancsak ebben az esztendőben: „Anno 1700. Die 16. 9-bris. Tótfalusi Miklos Uram gyermeke holt meg, harangoztatott hatszor, per(cipiáltatott) semmi.”⁷ Különben is — Hermányi Dienes József szerint — „vala fekete és gondolkozó, komor ember”, Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter meg azt hagyta reánk, hogy „gyenge egészségü 's erejü lévén”, szélütést kapott, s ezért „a' munkára alkalmatlanná tétetett”:

„Oda lön kezének 's lábának ereje;
 Nem lehet elmének kinos testben élte.”⁸

Igy azután még jobban emésztve önmagát, rövid idő múltával maga is sírja széléhez ért el. Nagy betegen 1702. február 17-én tollba mondotta

⁶ A rövidítés feloldása alighanem: „Artis Literariae Magister.” Vagy „Artium Litterarium”, ahogyan Bán Imre oldja fel a hasonló rövidítést. (FilKözl. 1958, 435.)

⁷ 1697—1704. esztendei számadáskönyv. 22, 23. (Az egyházközs. levéltárában.)

⁸ Gyalui Farkas: Vita Misz-Tótfalusi Kis Miklós ravatala fölött. 4. — Bod Péter—Pápai P. Ferenc: Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós. (1767.) 69—70. — Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Bp., 1960. 264.

végrendeletét.⁹ Ezt követőleg alig több, mint egy hónap múlva, 1702. március 20-án reggeli 7 órakor ő is fiacskái után ment. Majd eltemették.¹⁰ Erre az alkalomra készítették a kollégium tanulói azt az egylevelesen nyomtatott eulogiumot, amelynek egyetlen példányát a Farkas utcai templomban őrizték meg az egyházközség papjai. Ezen a szokásos életrajzot magában foglaló ún. „titulus” után következnek az érdemet magasztaló s elmúlását sirató emlékkersek. Ezeknek szerzőiül találjuk: Csepregi T. Mihály Prédikátort, Vízaknai Briccius (Bereck) Györgyöt mint „compater”-t és „med. doctor et Excell. Gubernatoris Corporalis Physicus”-t, azután Köröspataki Ferenc collegiumi seniort, Bodoki D. István collegiumi contrascribát és az Eloquentia osztály akkori praeceptorát, Vízaknai András collegiumi alumnust és a Syntactica osztály praeceptorát, Bihari N. András coll. alumnust, Tétsi N. Zakariás coll. alumnust, Szarvadi János coll. alumnust, Vaji Ferenc coll. alumnust, Martonosi Mihály coll. alumnus és az Etymologica osztály praeceptorát, Baczoni Máté coll. alumnust, Csengeri T. Pál coll. alumnust, Almási Benjámín coll. alumnus s a Poëtica osztály praeceptorát, Daróczi K. András coll. alumnus s a Rudimenta osztály praeceptorát, Miklósvári János coll. alumnust, Csávási Sámuel coll. civist, Tholdi V. Miklós coll. alumnus s a parvisták praeceptorát, Harasztosi Mihály coll. alumnust, Tétsi Mihály coll. alumnust, Székely Mózes nobilis Rhetort, Rhédei Sándor nemes publicust, Rhédei Mihály nemes publicust, Rhédei Ferenc nemes poétát, Szegedi Ferenc nemes publicust, Jura Tamás nemes publicust és őt „Artis Typographiae Cultor”-t.¹¹

A most felsoroltak között Baczonin, Csepregin és Vízaknai Bereczk Györgyön kívül is nem egy nevezetessé vált nevet találunk.

(Változata: EM 1942: 381—387.)

Tótfalusi feleségének családja

Mióta Gyalui Farkas 1892-ben megindította a mozgalmat, aminek következtében a kolozsvári nyomdászok 1902-ben a földből kiemelve, magas talapzatra állították s további gondozásukba vették Tótfalusi Kis Miklósnak a házsongárdi temetőben levő síremlékét, azóta e város nevezetességeit megtekintő idegenek nem mulasztják el e kiváló „vasműves” sírkövének felkeresését.¹ E látogatottság ellenére mégis mindeddig az ideig csodálatos módon egészen ismeretlenül lappangott a közvetlen tőzsomszédságában levő síremlék. Még akkor sem terelődött reá a figyelem, amikor 1939 táján a temető gondnoksága helyéből kilökte s déli lapjára fordítva, Tótfalusi sírjának vasrácsa mellett hanyódtatta. Igaz ugyan, hogy e kő feliratát 1911-ben megjelent derék munkájukban Kohn Hillel és Zsakó

⁹ Barabás Samu: Misztótfalusi Kis Miklós végrendelete ItK 1893: 109.

¹⁰ Lásd a temetésről szóló cikket e fejezetben.

¹¹ Temetési kártája a Farkas utcai templomban a papi székek felé felerősítve.

¹ Csernátoni Gyula: Tótfalusi Kis Miklós „Erdély Fénixe”. Kolozsvár, 1902. 4. — Herepei J.: Könyvészeti tanulmányok. 1942. 21.

Gyula is közölte,² tekintettel azonban arra a körülményre, hogy e két, nagyon megbecsülendő jóakarattal gyűjtő fiatalembernek nem volt elég gyakorlata a különben is kopott kő feliratának olvasásában, ezért kiadványukban hiányos és meglehetősen zavaros szöveggel nyomtatták ki e sír- emlékre vésett verseket. E jórészben értelmetlen szövegközlés után — belátom — senkinek sem juthatott eszébe, hogy benne többet keressen egy ismeretlen polgár művészi szempontból sem nagyon kiváló sírkövénél.

Ha már most nagy ügyel-bajjal végigbetűzzük e kőkoporsó déli lapjára vésett latin nyelvű distichonpárok kopott sorait, belőlük *Székely András* nevét, az északi lap még kopottabb, magyar nyelvű rimes versoraiból pedig *Lengyel Anna* nevét olvassuk ki. Tótfalusi sírjának közelsége azután tüstént eszünkbe juttatja, hogy e kő alatt nyugovó házaspárnak kiváló nyomdászunk apósával és anyósával kell azonosnak lennie.

Jóllehet e kő déli lapjára felvésett verseket Bod Péter 1766-ban már közölte, anélkül azonban, hogy e síremlék hollétét, továbbá egész leírását is ismertette volna, ebből az utóbbi körülményből tehát azt következtetem, hogy Bod nem magáról a kőről, hanem a vers eredeti kéziratából másolt.³ Minthogy tőle sem kapunk teljes leírást, ezért az alábbi közlést elsődlegesnek mondhatjuk.⁴

A déli lap kezdeti harmadában a felvésett szöveg egész magasságában címer van kifaragva, amelynek képe: olajfalevélből képzett, lent és fent átkötött koszorúban könyökben hajló páncélos és kesztyűs kar egyélű, keresztvasas egyeneskardot tart, amely a következő vésetet tagolja: Sz A / 1 — 68 — 7. A koszorú felett: AET SUAE, a koszorú alatt pedig: LVIII életkor-megjelölés olvasható. A címerkép után vésett verspárok következnek.⁵

INVIDA FAT(O)R(UM LEX U)LLIS NESCIA FRANGI
 VOTIS IMPE(R)IO CUM TRAHAT OMNE SUO
 NON PIETAS VIRTUS (QUE) VALENT SUBDUCERE QUEMQUA(M)
 (C)UI NON MORS CERTOS FIGAT IN ORBE DIES
 ERGO NON ANDREAM SZEKELY HIC IN ORBE MORANTEM
 VIRTUS VEL PIETAS ERIPUERE NECI
 ERIPUERE TAMEN QUIA MORS NON PRAEVALET ILLI
 FONTS VITAE VITA QUEM POTIORE BEAT

² Kohn Hillel—Zsakó Gyula: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei. EM 1911: 338.

³ Bod Péter: *Hvngarvs tymbavles continvatvs*. 89.

⁴ A házsongárdi temetőben II. osztály B. tábla 30. számmal megjelölt síremlék. Meglehetősen gyakorlott mester által ormós koporsó alakúra faragott, egyszerű kidolgozású, mészko anyagú síremlék. Méretei: a kő alapjának hosszúsága: 200 cm, szélessége: 77 cm, magassága: 24 cm; a kő ormának hosszúsága: 186 cm, a szöveglap magassága: 49,5 cm; a betűk magassága: 3,5 cm.

⁵ A betűösszevonásokat (ligatúrákat) feloldva közlöm. A zárjelbetett latin nyelvű szövegtörödékek Bod Péter könyvecskéjéből kölcsönzött kiegészítés, minthogy a kő kopottsága miatt a latin szöveg egynehány helyen olvashatatlan volt.

A kő északi lapjára rovott magyar versek így hangzanak:

ITT NYUGSZIK NEMZE(TE)S LENGYEL ANNA TESTE
 KI ELETET TISZTA KEGYESSEGGEL VITTE
 FERJEHEZ HUSEGGEL SZ(I)VET KO(T)ELEZTE
 MELLYNEK AZ HALAL IS (VEGET N)EM VETHETE
 MERT MEG AZ HALALBAN (S)EM LOT ELVALASA
 SZERELMES FERJETÜL MESZSZE TAVOZASA
 VELE EGYUT ESVEN SIRBAN BE SZALASA
 HOGY ISTENT KIT VELLE SZOLGÁLT EGYUT LASSA
 ELETENEK XLVII ESZT

E felirat szerint tehát e sírban az 1687-ben 58 esztendőskorában elhunyt Székely András és a vele egyszerre eltemetett 47 esztendőskorú felesége: Lengyel Anna pihen. A halálzási év megjelölése azonban téves. Ugyanis a kolozsvári szabók számadáskönyvében a céh segédletével eltemetett halottak egyes tételei között az 1686. esztendőben találtam feljegyezve: „17 Aprilis Székely András Ura[m] temetése(től fizettek) fl. 2 den. —”⁶ Ez az egy esztendői tévedés a leghatározottabban arra utal, hogy a követ a halálzás után csak évek múltával készítették el, amikor is a szöveget szerkesztő már nem emlékezett a pontos adatra. Éppen ezért nagyon hihetőnek tartom, hogy az egész feliratot s így a verseket is a vő, Tótfalusi szerezte. Ő ugyanis se apósát, se anyósát soha nem ismerte, minthogy 1680-ban törént kibújdosása után csak egy évtized múltával tért haza Hollandiából. E latin és magyar versek tehát Tótfalusinak eddigelé ismeretlen művével ismertetnek meg.

Tótfalusiné családtagjainak adatai után kutatva, mindenekelőtt meg kell állanunk Tótfalusi „Mentség”-nek következő szavainál, amelyekkel ellenségeinek irigykedő vádaskodására arra is megfelelt, hogy „kezdék hántorgatni ... feleségem czifraságát. Fel(elet:) ... Hogy pedig ő rendit a Nemes Aszszonyokkal megtartotta, igen jól tselekedte.”⁷ Tehát az őt megillető viselettel is bizonyította családjának nemes rendű mivoltát. Ez tehát az első útmutatás a származáskutatás megindítására.

Levéltári kutatásom közben azt találtam, hogy nemes katonai Székely András (nobilis Andreas Székely de Kathona) Apafi Mihály fejedelemtől 1674-ben adománylevelet eszközölt ki, amely őt a Kolozs megyei Légenben zálog útján szerzett birtokaiban jóváhagyólag megerősítette. Az oklevél 1674. február 16-án kelt Fogarason, és érvényességét kiterjesztette Székely Andráson kívül feleségére, Lengyel Annára, fiára, Zsigmondra, valamint mindkét ági leszármazottaikra.⁸

Ezt a Székely Andrást, akit forrásaim olykor egyszerűen csak András deák, sőt származási helye után Váraljai András néven is emlegetnek,⁹ mint fejedelmi udvarbíró, hivatása Katonához kötötte, ahol a reá bízott ura-

⁶ A szabócéh exactorainak számadáskönyve: „Perceptio az idegen halottakról.” (Az ENM levéltárában használtam Kelemen Lajos. főigazgató szevességéből.)

⁷ M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 37.

⁸ Hártýára írott eredeti oklevél a SzNM törzsanyagában volt.

⁹ Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. köt. Bornemisza Anna gazdasági naplója. 63—65; 114; 205—07; 364—67; 621.

dalmi javak kezelésében — Bornemisza Anna fejedelemasszony számadáskönyveinek tanúsága szerint — mindig okosan sáfárkodott. Erre utal a fejedelemasszonynak Fábián János balásfalvi provisorhoz 1667. július 30-án Radnótról intézett levele. Ebben ugyanis kifogásolja, hogy a balásfalvi uradalomban hatvan köből árpavetés után csak kétszáz kalangyát arattak, holott Katonában nyolcvan kis köből vetés után árpában éppen ezer kalangya lett.¹⁰ Ezt az érdemet jutalmazta az idézett adománylevél, amely egyúttal bizonyosága annak a körülménynek is, hogy ő, aki eredetileg aligha rendelkezett nagyobb vagyonnal, igyekvő, munkás s keresményével és birtokoskainak jövedelmével takarékos, szerző ember volt. Az átírt hat külön záloglevél tanúsága szerint összesen 307 magyar forint 60 pénz értékben rendre hat telket a rajta levő házakkal, a hozzájuk tartozó szántóföldekkel és szénafüvekkel, valamint erdőhasználatlalt szerzett Gyulai Mártonné Sándor Margit és fia: Némai István, meg leányai: Ádám Istvánné Némai Borbála és Bota Istvánné Némai Judit légeni birtokosoktól. E zálogba adások olyan záradékkal köttettek meg, hogy amíg Székely András és felesége, valamint mindkét ági leszármazottai élnek, addig e jószágok soha visszaválthatók ne legyenek.

Ugyanilyen birtokgyarapodásról tanúskodnak a bálványosváraljai négy telek-, malom- és szőlőszerzésről az 1670—76. évek közötti időben kiállított oklevelek is.¹¹ Ezeknek szerzője — az utóbbi okiratok tanúsága szerint — a gyalogos darabont-családból származó bálványosváraljai nemes Székely András és felesége. De hogy ez a bálványosváraljai előnévvel megjelölt birtokos csakugyan azonos személy az előbb idézett oklevélben megnevezett katonai Székely András fejedelmi udvarbíróval, aki az átírt záloglevelek szerint már 1669. február 6-án is a Kolozs megyei Katonában lakott, sőt akinek 1672. december 19-én Légenben nemesi udvarháza volt, bizonyítja a saját maga, felesége és fia nevének azonosságán kívül az a körülmény is, hogy Belső-Szolnok megye 1676. évi nemesi összeírásában Bálványosváralja nemesei közé beírt Székely András neve egyidejűleg kihúzatott,¹² ez pedig csak azt jelentheti, hogy máshol, vagyis állandó lakóhelyén kellett őt nyilvántartani. Ennek ellenére azonban ha a Kolozs megyei lustrát nézzük át,¹³ nevével még ott sem találkozunk. De ennek már egészen más magyarázata van, mint amit a belső-szolnoki összeírással kapcsolatosan megállapíthattunk. Ugyanis Apafi fejedelem 1672. december 2-án Gyulafehérváron keltezett kiváltságlevelével nemzeti Szakmári János magyarlégeni egyházfit, amíg ebben a hivatalban van, továbbá az őutána következő minden nemes rendű hivatali utódát a hadi expedícióktól mentesítette, s ilyenképpen „semmi nemű generalis vagy partialis insurrectiora, felülésre, mustrálásra és semmi hadi expensákra, soldos-adásra kénszeríteni semmi utonmódon ne kénszeríthessék”. E helyzetképhez fűzzük még hozzá azt az adatot, hogy ugyancsak a légeni egyházközség tulajdonában van egy lenvászonból készített úrasztali abrosz; ennek szélén körös-körül veres selyem- és aranyfonállal ki van varrva: „Anno 1683. die 22 Julii Székely András

¹⁰ Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvártt. TT 1896: 47.

¹¹ Kádár József: Szolnok-Doboka vm. Monographiája. II, 115.

¹² Lukinich Imre: Belső-Szolnok megye nemesi összeírása. GenFüz 1906: 9.

¹³ Biás István ifj.: Kolozs megye lustrája 1680-ból. GenFüz 1906: 110.

egyházfiságában csináltatta Isten dicsőségére maga költségével.”¹⁴ Ez a felirat bizonyítja, hogy Székelynek is kellett ezt a hadmentességet élveznie. Mindezek után a személyazonosság mellett bizonyít még a fenti zálogleveleknek az az adata is, hogy az egyik fogott bíró „bálványosváraljai Cirja István deák” volt, akinek nevét Bálványosváralja nemesjogú birtokosai között is megtaláljuk.

Eddigi adataink arról számolhatnának be, hogy Székely Andrásnak két felesége volt, mégpedig az a Fogarasi Anna, akinek nevét a Thorma-féle gyűjtemény alapján Kádár József 1670-ből idézi, a másik pedig az 1673. esztendő óta ismert Lengyel Anna.¹⁵ Az elől említett 1674. évi oklevél alapján azonban bebizonyosodik, hogy ez a kettőnek vélt személy azonos. Ugyanis a legkorábbi, vagyis a Thorma-féle adatnál egy esztendővel előbbi keltezésű záloglevél is már határozottan Lengyel Annát jelöli meg Székely feleségül. Ilyenképpen tehát Fogarasi Lengyel Annának nevezhetjük, származási helyét tudva Fogaras városában. E mellett tanúskodhatik még az a körülmény is, hogy az 1671-ben átírt záloglevél egyik fogott bírója „Nagy Sebestyén Fejér vármegyében Fogarasban lakó nemes személy”. Ekkor ugyanis az egyik földit kérték meg tanúskodásra.

Székely András gyermekeit csupán az 1674. évi február 16-án kiállított fejedelmi záradékolás említi, de ez is csupán csak Zsigmondot. Ebből következik, hogy Mária, a későbbi Tótfalusiné, ekkor még nem volt a világon, tehát édes szüleinek 1686 tavaszán bekövetkezett halálakor legfennebb hat tizenkettedik évét töltötte be. Az árvaságra jutott gyermekek szülei elhunytá után Kolozsvárra költöztek be. Lakásuk Belső-Torda utcai saját házukban volt,¹⁶ amely házat és telket Székely András Istváni Bálint tekintélyes polgárnak 1670. június 4-én történt halála¹⁷ után vásárolhatta meg az örökösöktől.

Székelynek fentebb említett „deák” jelzője bizonyítja, hogy iskolázott ember volt, éppen ezért fiából is tanult férfiút akart nevelni. Zsigmond neve azonban nincsen benne a kolozsvári református kollégium diákjainak névsorában, ennek pedig az a magyarázata, hogy mint eléggé vagyonos fiú, nem tartozott az alapítványt élvezők, vagyis alumnusok, hanem a városban künn lakó publikusok közé. Ezzel magyarázhatjuk meg apjának a professzorokhoz fűződő jóviszonyát is, amelyről maga Tótfalusi így emlékezik még: „Székely András Uramnak Tsepregi Uram Paedagogusa volt a' fiával, és mind promotiojára, mind lejövetele után több hasznot vött Székely András keresményéből én nálamnál. Némethi Uram is elég hasznát vötte életében, 's többet (a' mint maga megvallotta) mint más nagyobb embernek.”¹⁸

Az a vagyon, amelyet Székely András nagy gonddal megőrzött s szorgalommal gyarapított, halála után két gyermeke között oszlott meg. A Zsigmond ágára szállott örökségnek a XVIII. század első felében többször is nyomára akadunk Bálványosváralján, azonban a Máriára jutott osztályrész egyik részét, amely eredetileg a kivégtetett és notáztatott Bánffi Dénes

¹⁴ Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1886, XIV, XV. lap.

¹⁵ Kádár. i. h.

¹⁶ Tótfalusi „Mentsége”. 10.

¹⁷ Sándor Imre: Kolozsvár czimeres emlékei. Kolozsvár, 1920, 55.

¹⁸ Tótfalusi. 20.

tulajdona lehetett, I. Apafi Mihály fejedelem halála után, Bánffi György kormányzó visszavette. Erről Tótfalusi is keservesen panaszkodik a maga Mentségében, minthogy azonban az elbizakodott és erőszakos kormányzóval állott szemben, ellene mit sem tehetett.

(Változata: EM 1944: 128—130.)

Tótfalusi temetése

Veresegyházi Istvánnak, a kolozsvári református egyházközség harangoztatógazdájának számadáskönyvében találtam feljegyezve, hogy „1702. Die 22. Martij. Totfalusi Miklos Uram koporsóban valo tételekor harangoztattak nyolcszor (percipiáltatott) semmi”.¹ Ezzel az alkalommal a „siralmas” háznál „tiszteletes Tudós Totfalusi Kis Miklós Uramnak Teste felett” Csepregi Turkovics Mihály helybeli lelkipásztor prédikált és Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi professzor órált. Csepregi — úgy látszik — talán a főkonzisztórium elégtételadásának s Tótfalusi kegyetlen végzetének hatása alatt, továbbá meggondolva azt is, hogy Hollandiában mennyi jóindulattal és segítséggel volt hozzája is e koporsóban pihenő kiváló férfiú, megbánva eddigi magatartását, méltó módon magasztalta az elhunyt érdekeit, ámbár egy-egy példázattal — mintegy a maga mentségére — személytelenül, de mégiscsak Tótfalusi magatartására igyekezett áthárítani az elszenvedett üldözés indítóokát. Vele ellentétben azonban Szathmár-Némethi Mihály, aki Tótfalusival szemben talán sohasem tanúsított mereven ellenséges magatartást, most is méltó módon jellemezte őt. Nagyon helyesen jegyzi meg Gyalui Farkas, hogy elismeréssel szólt művészetéről, szorgalmáról, önzetlenségéről, és egynéhány mondatával rendkívül találóan vázolta tragédiáját, összeütközését az akkori világrénddel.²

Az elmondottakból kiindulva, most már azt is megértjük, hogy Szathmár-Némethi Mihály miért is mondotta, hogy talán csodálni és ócsárolni fogják, hogy már a koporsóba tételkor „kettős tisztséget tesznek az elhalt-nak”,³ vagyis egy bibliamagyarázatos prédikációt és egy szabadon választott tárgyú orációt tartanak, holott ilyenkor még a főemberek koporsója felett is legtöbbször csak prédikáció és ének szokott elhangzani. Úgy látszik, hogy ilyen pompával való temetéssel akarták az eklézsia vezetői levezekelni az elhunyt ellen tanúsított embertelen magatartásukat.

A koporsóba tételtől számított jó hónap múltával, vagyis „Anno 1702. Die 24. Aprilis, Totfalusi Uram temetésekor harang(oztak) négyszer, perci(piáltatott) semmi”.⁴ Tehát ezen a napon mondotta el temetési beszédét a Tótfalusi végső kívánsága szerint az Enyedről átjött Enyedi István teológiai professzor, aki beszédének alapigéjéül Nehemiás próféta szavait

¹ Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 25.

² Gyalui Farkas: Vita Mész-Tótfalusi Kis Miklós ravatala fölött. Kolozsvár, 1909. és a temetési beszédeknek a debreceni ref. nagykönyvtárban ugyancsak csonkán megmaradt példánya. Könyvtári jelzése: RMK 686.

³ Gyalui. 7.

⁴ Szerző i. m. 29.

idézi, megismételve Tótfalusinak „Mentsége”-beli felsóhajtását: „Én Istenem emlékezzél-meg én rólam e' dologban! és ne engedjed, hogy eltörül-
tessenek az én jótéteményim, mellyeket cselekedtem az én Istenemnek Házával, és annak rendtartásával.”⁵

A kinyomtatott beszédek összes fennmaradt példányából — mint ismeretes — az Enyedi beszédének második fele, az ún. „alkalmaztatás”, ki van szakítva.⁶ Ebből tehát bizonyosnak tartható, hogy a jó barát nyíltan szemébe mondta vádjait mindazoknak, akik Tótfalusi méltatlan sorsát előidézték, s ezzel hazájukat is megfosztották a művelődésnek a lekicsinyelt „vasműves” által megkezdett úton való méltó folytatásától.

Ezek előrebocsátása után ha visszatérünk Csepreginek a halottasházánál elhangzott prédikációjához, különös figyelmet kell fordítanunk a beszédnek Gyalui által is idézett ama pontjára, amely arról számol be, hogy „vagyunk itt-is e' siralmas háznál jelen ketten, vagy hárman: és ha Istentől engedve léssen, az ő testének tisztességes el-temetésére maga utolsó kívánsága és rendelése szerint fognak jöni Tiszteletes Atyafiak, a' kik hogy mind Isten beszédéből, mind Halotti Oratioval tisztességet tegyenek temetése napján, kívánta és akarta maga; a' kikkel együtt arról tehetünk bizonyosságot, a' mit nem csak szemünkkel láttunk, mitsoda munkát vitt végbe ez mi Atyánkfia”.⁷

Ilyeténképpen Csepregi prédikációjából nagyjából kiviláglik a temetés sorrendje, vagyis a testnek március 22-én a háznál történt koporsóba tételekor való egyházi szolgálat után a temetés napjára a „maga utolsó kívánsága és rendelése szerint fognak jöni Tiszteletes Atyafiak”, akik akkor is prédikációval és orációval fognak szolgálatot tenni.

Először is meg kell állapítanunk, hogy mikor is volt a temetés napja, minthogy Gyalui szerint a koporsóba tétel után Enyedi „napok multával, vagyis április 4-én temetési prédikációt mondott, valószínűleg a belfarkasutcai templomban”.⁸ De — hát — a harangoztatógazda számadásából észrevehető, hogy mind a Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárába, mind Gyalui Farkas tanulmányába az eredeti nyomtatványból átvett sajtóhiba következtében került bele április 4-e időpont. Állításunk helyessége mellett bizonyít czegei Vass György naplója is, amely szerint 1702. „24 Aprilis temettük el ugyan Kolozsvárat az szegény Tótfalusi uramat is”.⁹

A továbbiakban megállapítható, hogy miután ismeretes a Tótfalusi elhantolása alkalmával prédikáló szónok Enyedi István enyedi professzor személyében, most már meg kell keresnünk azt a másik jó barátot is, aki hasonlóképpen az elhunyt végakarata következtében az orációt tartotta. Valószínűleg az ő személyét sem lesz nehéz megtalálnunk, noha reá vonatkozólag sehol semmiféle célzást sem találunk. Ellenben Csepregi Turkovics Mihálynak előbb idézett szavait újra boncolás alá kell vennünk. Tehát Tótfalusi utolsó kívánságára a temetési szertartások elvégzésére jönni fognak, vagyis máshonnan fognak jönni, tiszteletes atyafiak. Nos, az egyik Enyedi

⁵ Nehemiás könyve XIII. részének 14. verse. és M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 17.

⁶ RMK I, 1654. és Gyalui 8.

⁷ Gyalui. 6.

⁸ I. h. 4.

⁹ Czegei Vass György és László napló, (Hist. Mon. Hung. Scriptorum. XXIV.) 350.

István volt, akiről tudjuk, hogy Tótfalusinak egészen közeli szomszéd-földije, vagyis nagybányai szülők gyermeke, s ezért nagyon valószínűleg fia volt a krónikát író, ugyancsak Enyedi István nevezetű városi nótáriusnak,¹⁰ akit nagybányai tanulása idején Tótfalusi netalán személyesen is ismert. Ezenkívül azt is meg kell említenünk, hogy ez az enyedi professzor majd öt esztendeig tartott hollandiai tanulása közben bizonyosan nemegyszer felkereste az Amsterdamban nyomdászskodó jeles földijét, akit a künn tanuló diákok egyike sem szokott elkerülni, sőt közülük mindazokat, akik reá voltak szorulva, anyagilag is támogatta. Ezek közül az egykori diákok közül a temetésen Enyedin kívül még itt találjuk Kaposi Juhász Sámuel, a Báthori Zsófia által Sárospatakról elűzött és Apafi által Gyulafehérváron letelepített kollégium professzorát is. Az ő jelenlétét onnan állapíthatjuk meg, hogy a temetést közvetlenül követő naptól kezdve, vagyis 1702. április 25-től 28-ig terjedő időben a főkonzisztórium rendeletére czegei Vass György főgondnok és Rhédei Pál gondnok, valamint Enyedi István és Kaposi Sámuel professzorok a nyomdát felleltározták, minthogy úgy határoztak, hogy a Tótfalusi saját tulajdonát képezett materiákat és instrumentumokat a kollégium számára megvásárolják.¹¹ Itt kell tehát helyesbíttenünk Bod Péter tudósítását, minthogy szerinte a tipográfia „megvizsgálása” és „rendbe szedése” (?) 1703-ban történt volna.¹²

Különben nemcsak Enyedit, de Kaposit is közeli baráti szálak fűzték a most eltemetett férfiúhoz; e körülményt már csak az a helyzet is bizonyítja, hogy amikor Tótfalusi 1684-ben a biblia kinyomtatásához hozzákezdett, a helyesbítéseket a zsidó és a görög nyelvet jól értő Csécsi János és Kaposi Sámuel akadémitákra bízta,¹³ s éppen ezért a magyar szövegben eszközölt javítások miatti támadások nemcsak magát a kiváló mestert, hanem rajta keresztül nyilvánosan meg nem nevezett segítségeit is sértették. Külsőországokban kötött barátságukat a hazába történt visszatérésük után is megtartották. Ezt az állításomat azzal is támogatni merem, hogy Pápai Páriz Ferencnek Tótfalusi által kinyomtatott „Pax Aulae” című művét Kaposi latin, Tótfalusi pedig magyar verssel együtt üdvözölte,¹⁴ ami netalán nem történt volna meg, ha közöttük ellenséges viszony keletkezett volna.

Tekintettel arra a helyzetre, hogy a két derék munkatárs közül Tótfalusi halálos betegsége idején Csécsi a távoli Kassán tanárkodott, a teológiai doktori fokozatot is megszerzett Kaposi azonban aránylag sokkal közelebb: a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégiumot igazgatta, ezért minden habozás nélkül feltételezhető, hogy a haldokló Tótfalusi ettől a pártfogoltjától kívánta, hogy felette a szabadabb, tehát a bibliai lokushoz nem kötött orációt ő tartsa.

A Kaposi személyével való azonosítást még egy, nem éppen értéktelen példával is merem bizonyítani. Ugyanis a kolozsvári házsongárdi temető keleti kerítésének közelében 1927 április havában egy, kegyetlenül összevissza töredezett hasábos sírkövecske csonkját találtam. Kidolgozása és be-

¹⁰ Erdélyi Történelmi Adatok. IV, 221.

¹¹ Czegei Vass György. 350—51.

¹² Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 169.

¹³ Horváth Cyrill: id. Csécsi János életrajza. (ItK 1904: 357. és 488.)

¹⁴ RMK I, 1488. — Én a debreceni ref. nagykönyvtárban őrzött példányt használtam, amelynek könyvtári jelzése: RMK 515.

tűvésete a XVII—VIII. század fordulójára utal.¹⁵ Feliratos lapjának leírása: a megcsonkított paizs lábujában szívből kinövő virágszár két levelének töredéke állapítható meg. E csonka jelkép a felirat három kezdő sorát tagolja. E szerint:

.....E — eLME ...
Es — PeLdat VEGy
YASzOS — siRHALoMRoL
OZO So...DAT
ANDO VoLTOD...
 .RRÓL MEG TANULHAT...
 ...YANIS VIRAG Sz...

E néhány betűből álló töredék látszólag mitsem árul el, ami érdeklődésünkre számot tarthatna, de mégis, mivel sejthető, hogy verses formában íródott, ezért megkíséreltem a kipontozott hiányokat kiegészíteni. Ilyeténképpen a következő hét sornyi folytatólagos szöveg kerekedik ki:

(Mikor err)e elmé(gy)
 (Keserv)es példát végy
 (E g)yászos sirhalomról,
 (Bút h)ozó so(rso)dat,
 (Hal)andó voltod(at)
 (E)rről megtanulhat(od.)
 (Ug)yanis virágsz(ál)

A Balassa-strófáknak e késői hajtását gyakorlott tollforgató formálta verssé, de tanult fő szóhasználatát bizonyítja a vers hetedik sorának „ugyanis” kötőszava is. Eredetét keresve, a legrégebbi nyomot egy 1688 táján keletkezett „Erdélyben a Bábolnai Templomban T. T. Kapossy Sámuel által iratott Epitaphium” című versben találtam.¹⁶ Ez a 18 szakaszt magában foglaló sírvers az 1688. február 10-én Fogarason 52 éves korában elhunyt s a Maros menti Bábolna falu református templomában eltemetett toronyfalvi Tornya Borbála asszonynak naláci Nalácsi István főispán és fejedelmi tanácsúr feleségének¹⁷ emlékére készült. A vers szerzője a nemcsak cím szerint, de a valóságban is „tiszteletes tudós” rimaszombati Kaposi Sámuel, a teológia doktora, a szépművészetek mestere, a Sárospatakról elüldözött s Gyulafehérváron megtelepedett kollégiumnak 1689-től 1713-ig tanított nagy szorgalmú professzora. Az az egy esztendei eltulodás, amely Tornya Borbála halála és Kaposinak Erdélybe történt költözése között eltelt, nem teheti kétségessé Kaposi szerzőségét, minthogy a sírkövet amúgy is a temetést követő esztendőök valamelyikében állíthatták fel.¹⁸

¹⁵ Részletes leírását lásd szerző: A kolozsvári házsongárdi temető XVI—VIII. századbéli sírkövei c. kéziratos munkában.

¹⁶ Harsányi István és Gulyás József: Régi magyar versek a sárospataki Könyvtárból (ItK 1917: 342.) és Hegyaljai Kiss Géza közleménye az ItK 1930: 361.

¹⁷ Nagy Iván: Magyarország családai. VIII, 97. és Gyulai Rikárd: Ábránfalvi Ugron István leszármazása. (Gen Füz 1904: 72.)

¹⁸ Koncz József: A maros-vásárhelyi ev. ref. kollégium története. M.-vásárhely, 1896: 134—144.

A hivatkozott sírvers kezdősorai pedig így hangzanak:

Valaki itt elmégy,
Énrólam példát végy
Változó életről,
Nincs itt maradásod,
Föld gyomra szállásod,
Régen végeztek erről.

E sorok versformájának, ütemezésének, gondolatának, sőt még egyes szavainak is a megelőzőleg közölt kolozsvári sírfelirattal szoros összefüggésben kell lennie. Igaz, hogy a bábolnai versnek három sorban leírt bevezető gondolatát a házsongárdi töredék hat sorban fejti ki, ez azonban csak színesíti a megadott képet, de azonosságát nem gyöngíti. Sajnálatos körülmény, hogy a kolozsvári vers folytatása hiányozván, a további egyezést nem tudhatom kimutatni.

Feltételezem, hogy a kiváló tehetségű Kaposi nem előképről vette át a Torna Borbála emlékére szerzett vers gondolatait, hanem az ő eredeti költése volt. Ilyeténképpen meg vagyok győződve, hogy a házsongárdi verset is magának Kaposinak kellett szereznie.

Ha tovább nyomozunk az azonosítás útján, meg kell állapítanunk, hogy e keskeny és valószínűleg eléggé alacsony sírkő jelképének, amely vitathatatlanul a liliomábrázolás töredéke, csakis leánygyermek emlékét volt hivatva megőriznie. Ezt bizonyítja az alkalmazott jelképen kívül a vers második gondolatának a hetedik sorban megkezdett, de folytatásában fenn nem maradt „ugyanis virágszál” szóképe is. Ezt tudva, most már az a kérdés merül fel, hogy ugyan ki lehetett a Kaposi versével megjelölt kő előtt nyugodott leányka? Mindenesetre olyan családban kell keresgelnünk, amelynél Kaposi ismerős volt. Ilyen talán nem sok lehetett, mert neki nem sok köze volt e városhoz. Éppen ezért könnyen felötölhetik előttünk a Tótfalusi Kis Miklós családja. Láttuk pedig, hogy e sírkövecskét a századforduló táján faragták, tehát megegyezik korban Veresegyházi István számadáskönyvének alább megismételt feljegyzésével: „Anno 1702. Die 24. 7-bris Tótfalusi Miklosné Asszonyom Leanykaja holt meg, harang(oztatott) hetszer. (Percipiáltatott) semmi.”¹⁹ Tehát Tótfalusi Judit testecskéje édesapja temetése után pontosan öt hónapra tétetett a sírba. Minthogy pedig Kaposi Enyedivel együtt ebben az évben a nyomda instrumentumainak megvásárlása, valamint a katolikus követeléseknek az egyházi javakból való kielégítése miatt anélkül is gyakran megfordult Kolozsvárt,²⁰ így tehát feltételezhető, hogy e kis leányt eltemető lelkipásztor, nemkülönben sírversének szerzője is Kaposi volt. Az elmondottak alapján alig lehet kétségünk, hogy Tótfalusi felett is ő tartott orációt.

Egészen bizonyos, hogy ez a buzgó és fáradhatatlan férfiú a neki juttatott feladatot a lehető legméltóbban oldotta meg, megemlékezvén a hazája s egyháza javáért minden idejét, erejét, egészségét s — bizony — életét áldozott világhíres mester kiválóságáról és tetteiről, sőt célozhatott méltat-

¹⁹ Veresegyházi számadáskönyve. 31. (Az egyházközs. levéltárában.)

²⁰ Czegei Vass György naplója és Bethlen Miklós önéletírása.

lanul történt megaláztatására is. Emiatt történhetett tehát, hogy Enyedi prédikációja második felének, valamint Kaposi egész beszédének is pusztulnia kellett, mert hiszen kéziratát a nyomdába már be kellett küldenie, bizonyosság erre, hogy a marosvásárhelyi kollégium könyvtárában megmaradt kéziratai között annak semmi nyoma sincsen.²¹

Tehát Enyedi és Kaposi beszédeiben Tótfalusinak mind emberi, mind mesterségbeli, mind tudománybeli képességeiről történt megemlékezésről nem lehet kétségünk. Az is igaz, hogy Hermányi Dienes József a „Nagy Enyedi siró Heráklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritusá”-ban sok pletykát szedett össze, azonban tudatosan nem ferdített, komoly tartalmú feljegyzéseiben pedig az elbeszélés igazságában éppen nem kételkedhetünk. Tehát önála olvassuk, hogy Tótfalusi „az Isten magyar nemzetbeli reformáta ekléziájának hasznára született férfiú. Míg Hollandiában vala, addig az akademiáns deákok úrnak tartják vala s a legtudósabb akademiakusnak is. Bezzeg bizony büzzelt volna oda fel valamely magyarnak álmat is látni, hogy előtte elmenjen. Papi belső köntöst is viselt vala”.²²

Bizonyosnak tartható az is, hogy nemcsak e két beszédet semmisítették meg, hanem még azt a versezetet is, amelyet a nagy tudományú Pápai Páriz Ferenc orvosdoktor és enyedi kollégiumi professzor szerzett. Nagyon hihető, hogy az elmúlás közeledését érző Tótfalusi a sírkövére vésendő epicedion megírására jóakaró barátját, magát Pápaiát óhajtotta felkérendőnek. Ugyanis lehetetlen is lett volna, hogy végső kívánságából éppen azt mellőzze el, akire „Mentségé”-ben is olyan sokszor hivatkozik. Feltevésem bizonyítékául szolgáljon, hogy a sírversnek hosszabb költeménnyé kidolgozott és kinyomtatott szövegét az Enyedi beszédének „alkalmaztatás”-ával, valamint Kaposi orációjával együtt téphették ki a beszédgyűjteményből, s ezért az sem maradt reánk. Ellenben bizonyos, hogy Bod Péter kezébe mégiscsak eljutott egy olyan könyvpéldány, amely teljes volt, vagyis amelyet a megfélelegesítés előtt magából a nyomdából netalán Pápai Páriz egyik tanítványának: Halmágyi Istvánnak közvetítésével ennek nagybátyja: Miskolczi Csulyak Ferenc, Tótfalusinak egyik tipográfuslegénye,²³ eljuttatott öccse professzorához. Majd a tudós professzor hagyatékából kerülhetett az enyedi kollégium bibliotékájába, ahol azután Bod Péternek 1736—40. esztendei könyvtárossága idején²⁴ alkalma volt végigolvasni, és a Pápai Páriz versezetét lemásolva, évek múltával újra kinyomtatni („Erdélyi Féniks”), minthogy ő is látta, hogy ebből már több példány amúgy sem maradt fenn.

Szabó Károly Bod Péter után megemlíti Pápai Páriz Ferenc szerzőségével megjelölve a Kolozsvárt 1702-ben kinyomtatott, ma azonban már egyetlen példányban sem ismeretes „Életnek képe, mellybe bé-iratott példás emlékezetre méltó neve a' Nemzetes, Tiszteletes, Tudos M. Totfalusi Kis Miklos Uramnak. Kolosvár, 1702”. Szabó Károly még hozzáfűzi, hogy „Újra kiadta jegyzetekkel Bod Péter »Erdélyi Féniks« cz. alatt H. n. 1767.; az előbeszédben megemlítvén, hogy Pápai P. Ferencz ezen versei mind kézírásban, mind nyomtatásban kezében voltak”. „Említi (még) gr. Kemény

²¹ Koncz József i. m. 141—44. és 496.

²² Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Bp., 1960. 264.

²³ Szádeczky Lajos: Halmágyi István naplói és írásai. (Magy. Tört. Eml. II. oszt.) 431.

²⁴ Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása. (Erdélyi Ritkaságok 4. sz.) 87—88.

József is »Lexicon Erud. Hung.« cz. kéziratában (Tótfalusi Kis Miklós név alatt).²⁵ A Bod Péter által használt példány tehát nagyon hihetőleg az enyedi kollégium 1849-beli pusztulásakor semmisült meg. Ezt megelőzőleg Kemény József is ugyanott láthatta. A többit azután egészen bizonyosan ugyanaz a kéz pusztította el, mint amely az Enyedi s a Kaposi beszédét tüntette el mindenik megmaradt példányból. Tehát nyugodtan állítható, hogy Pápai Páriz hosszú verse nem volt külön nyomtatvány, hanem netalán a temetéskor is elmondott, Tótfalusi érdemeit méltató vers, vagyis a RMK 1654. szám alatt ismertetett könyv tartozéka s ilyen formán a RMK 1653. számú füzet aligha tartható önálló kiadványnak. Állításomat még az a körülmény is támogatja, hogy a máig is meglévő sírkőre Pápai versének utolsó két szakaszát vésették fel a kő északi lapjának magyar nyelvű feliratául.

Ugyancsak a temetés napjára készítette el a nyomda Csepregi T. Mihály prédikátor, Vizaknai Bereczk György orvosdoktor, továbbá a kollégium diákjai közül a senior, a contrascriba, öt osztálytanító, tíz alumnus diák, hat nemes ifjú és öt nyomdászlegény latin nyelvű verseiből szerkesztett s kifüggesztésre szánt temetési kártát, amelynek egyes versei a szertartás pontjait áthidalandó, netalán élőszóval is előadattak. Nem lehetetlen, hogy e verseket a temetési beszédek szedéstükrére áttördelve, a könyv hatodik fejezetéül csatolták, miként ez az elmúlt időben általános szokás volt. Így azután a könyvnek ez a szakasza is megsemmisült. A kártának azonban egyetlen példánya megmaradt, s ez a Farkas utcai templom papiszékének ülései feletti egyik táblájára van felerősítve.²⁶ Eléggé fájdalmas, hogy Tótfalusi egykori ellenfelei közül egyedül csak Csepregi vett részt a részvétnek ilyen módon való nyilvánításában.

(Változata: MKSzle 1967, 160—164; 1968, 188—190.)

Tótfalusiról és síremlékéről

A kolozsvári házsongrádi temetőben a baloldali főúttól keletre s a második keresztút felett elterülő tábla közepe táján¹ találjuk temetőnknek korunkig megmaradt egyik legnevezetesebb emlékét: Tótfalusi Kis Miklós sírkövét.

Fellapozva az itt nyugovó Tótfalusinak az egyházi vezetők részéről ért támadások miatti védekezésre írott „Mentség”-t, benne a személyében és nemzeti művelődésünk érdekében céltudatosan végzett munkálkodásában megtámadott európai híró nyomdászunk jogosan önérzetes szavaival áll a közvélemény elé: . . . „én megvallom ő Kegyelmei felől, hogy tiszteknek ditséretesen megfelelnek; de Professorok 's Papok jobbaknál jobbak vannak; ilyen hitván vasműves pedig nem tsak Kolosváratt, hanem egész Erdélyben, nem hogy Erdélyben, de az egész Magyar birodalomban; nem hogy ott, de még az egész világon sintsen.” . . . „Ez innét tetszik meg, hogy én nemtsak a szomszéd országoknak Lengyel Országoknak, Sveciának, Ang-

²⁵ RMK I, 1653.

²⁶ ItK 1895: 82.; 1901: 39.; MKSzle 1898: 277.

¹ II. osztály B. tábla 831. sz. sír.

lianak, Német Országnak, Olasz Országnak szolgáltam sokat, hanem (hiremet hallván) a meszsze való országok-is requiráltak engemet szolgálalom iránt. Hol vagon Amsterdamhoz² képest Armenia? Azoknak sokat szolgáltam. Hol vagon Georgia ad radices Caucasi? Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem (mint a Törökök) tsak manuscriptummal élvén, reá vötte magát a' Királyok, és maga leirván az Alphabetumot és valami contextust, úgy küldötte nékem Amsterdamba. Én pedig nem approbálván azt a formát; más módosabb Betüket tsináltam nékiek: mellyen igen örültenek." ... „A Florentiai Nagy Herczeg ... mivel az egész Itáliában jó Tipographia nintsen, ... e' végre emberei által egész Európában majd esztendeig circumspiciáltatott, ... sehol szert reá nem tehetvén, úgy akadtak végre én reám, ki nékiek (N.B. tsak ezt is gloriának tarthatná a Magyar Nemzet, hogy mi, a' kik annak előtte Itáliából vöttük a Betüket, ... most azt megértük, hogy ők szorúltanak mi reánk Betü végett) szükségüket kedvök szerint töttem." ... Ezenkívül „az én specimenemet Bétsbe felvivén, ott mind a' Betü készítő, mind derék Jésuiták és egyéb tudós emberek admirálták és megvallották, hogy szebbet effélet soha nem láttak”.³

Tótfalusi mindenik életrajzírója által elismételgetett fenti idézeteket bevezetésünkől mi sem hagyhattuk ki, minthogy az itt bemutatott mesterségbeli kiválóságán s ezenkívül észbeli pallérozottságán siklott tovább életének felfelé ívelése s egyúttal az irigyektől kierőszakolt bukása is.

E nevezetes férfiúnak sírja — bizony — sokáig ismeretlen, helyesebben szólva, elfeledett volt, jöllehet a sírkő feliratát annak szerzője: a jeles tudós Pápai Páriz Ferenc s az ő munkácskáját újra kiadó Bod Péter, nemkülönben Benkő József az emlékmű szövegét (Tótfalusi nyughelyének megjelölése nélkül) nyomtatásban is közölte.⁴ Így történhetett, hogy az 1883. évi nyomdász-évkönyvben Ács Mihály úgy emlékezik meg róla, hogy „immár 180 éve nyugszik jeltelen sírjában”, azonban maga megnevezése nélkül Koncz József marosvásárhelyi tudós tanár 1889 januárjában arról tudósít, hogy „a múlt október hó végén ... Herepei Gergely lelkész úr szíves kalauzálása útján szerencsés voltam látni Tótfalusi Miklós koporsó alakú (sarcofag) vagy Szathmári Pap Zsigmond kifejezése szerint, sírborító kövét, a temető egyik útja szélén, úthosszában, elhagyott állapotban, minden gondozás nélkül, szennytől, penésztől és feketeségtől borítottam”.⁵ Az itt közölt helyhatározás azonban nem felel meg a mai helyzetnek, mert e sírkő most már nincsen útszélen, úgy látszik tehát, hogy a keresztút a múlt század utolsó előtti évtizedében a mai úttól délebbre húzódott. Ebből a közleményből azután még azt is megtudjuk, hogy a napi lapok szerint a nyomdászok Tótfalusinak eddig jeltelennek hitt sírköve helyett újonnan faragott emlékkövet akarnak állítani, s ebből a célból gyűjtést határoztak el. Minthogy a hírlapi közleményre felfigyelve, a sírkő első felfedezője egykori tanítványával: Gyalui Farkas újságíróval (a későbbi nagyon érde-

² ahol 1690-ig nyomdászkodott.

³ M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár 1902. 52—54, 76. Vö. még Harry Carter és Buday György: Tótfalusi Kis Miklós és a Janson-féle betűformák. (MKvSze. 1969: 136—141.)

⁴ RMK I, 1653. — Bod Péter: Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós. H. n. 1767. és Hvgarvs Tymavles. 99., valamint Magyar Athenas H. n. 1766. 303. — Benkő József: Transylvania. Bécs, II. köt. 326.

⁵ PrK 1889: 61.

mes egyetemi könyvtárigazgatóval) közölte Tótfalusi sírkövének meglételét és elhanyagolt állapotát, valamint Koncz javaslatát, hogy a tervezett emlékkő helyett inkább az eredeti sírkövet vegyék gondjaikba. Gyalui 1892-ben meg is indította a mozzalmat, 1894-ben pedig Csernátoni Gyula kollégiumi tanár önálló füzetben megírta Tótfalusi életrajzát.⁶ Mindennek azután az lett az eredménye, hogy a sírkövet a földből kiemelve, a reá telepedett zuzmótól és mohától gondosan megtakarítva, magas kőalapzatra helyezték, s vasráccsal körülvették, majd pedig Tótfalusi elhunytának 200 esztendőös évfordulóján: 1902-ben ünnepélyesen felavatták. Erre az alkalomra azután Gyalui Farkas gondozásában kinyomtatták Tótfalusi „Mentség”-nek szöveghű új kiadását.

Igy állhatunk tehát mi is Tótfalusi nyugóhelye fölé helyezett síremlék előtt. Mielőtt azonban 1925 novemberében készített leírásomat ismertetném, előre kell bocsátanom, hogy magát a sírkövet a talapzatra történt felhelyezés alkalmával a munkások olyan módon fordították el, hogy a nyomdászjelvényes és latinszöveges lapja ma már észak felé, mígnem a magyar verses lapja dél felé foglal helyet, holott — az egykori szokás szerint — ennek éppen fordítva kellett állania, minthogy a déli lap a főhely, amit a reája kifaragott szimbólum is megkívánt.

Az eredeti síremlék anyaga: mészkő; alakja: ormós kőkoporsó; állapota: meglehetősen jó fenntartású, csak a ma északra fordított lapjának szövegvéstében vannak kimorzsolódott részecskék; kidolgozása: a XVIII. század eleji barokk stílus gondos, de nem eléggé művészi lendületű alkotása.

A kő pontos méreteinek leírását itt nem ismétlem meg, megvan ez „A kolozsvári Házsongárdi temető XVI—XVIII. századbeli sírkövei”-ről összeírt kéziratot munkámban.

A kő mai helyzetű déli lapján egymás mellé sorakozó, kifelé fordult akanthuslevelek sorából képzett, széltében fektetett téglalap alakú keretben 6 sorba tördelt 8 soros 6/6 osztású 12—12 szótagos magyar verset vésett a kőfaragó:

TOTFALUSI MIKLOS NYUGOSZIK EZ HELYBE • MAGYAR ORSZAG •
SZULTE ERDELY FELNEVELTE • HOLLANDIA BETU METSZESRE
S • ONTESRE SOK NEMZETEK NYELVEN HIRREL KESZITETTE :
MONDGYAD UTON JARO NYUGODGYEK MEG TESTE ! BUSULT
LELKENEK LOTT ISTEN BEKESSEGE : IDEGENSEGUNKET
AZ ISTEN
NE NEZZE TAMASZSZON HAZANKNAK INKABB MAST HELYETTE

A mai helyzetű északi lapon ugyancsak akanthuslevél-sorból alkotott kereten belüli mezőnek valamivel több, mint egynegyed részét elfoglaló nyomdászjelkép van kifaragva, ez azonban nem azonos a nemzetközileg szokásos, festékes labdákat tartó griffes ábrázolással. Ellenben: háromszög alakból formált (trianguláris) szélesen kihajló peremű pajzs felső peremét a tetőről kétoldalra leomló levélelemek takarják. A pajzs metszett és a

⁶ Csernátoni Gyula: Tótfalusi Kis Miklós „Erdély Fénikse”. Kolozsvár, 1894.

metszészvonalon alul hasított. A pajzs első osztatában kinyitott nagy könyv lapjain:

/balról/ A B és /jobbról/ Ti(pog?)
C D (raphia?)

nagyon kopott szöveg. A pajzs második osztatában: a földön balra ülő férfi felemelt jobbában kalapácsot, baljában hosszú nyelvű stempelyt(?) tart. Alatta a pajzsperemen kifelé fordított betűkkel, ívalakban: ScU — LPT(o)RIA kopott felirat. A pajzs metszészvonalán alóli osztatában: öntőkészülék, alatta a pajzsperemen kifelé fordított helyzetű betűkkel ívalakban: FUSORIA

E jelkép után nyolcsoros latin nyelvű hexameter tölti ki a szöveglap mezejét. A verssorok kimorzsolódott betűit Bod Péternek a versszerző eredeti kézírata utáni közléséből egészítettem ki:

T(OTF)A(L)USI JACET HIC NICOLAUS MOLE SUB ISTA
(P)AN(N)ON(A) Q(UE)M GE(N)UIT TELLUS SED DACICA NUTRIT:
POSTQUE DECENNALES CUSUS HOLLANDICA PALLAS
ARTIBUS INGENUIS CULTUM COMPLURIBUS AUXIT
MUNERIBUS(;) FUSOR, SCULPTOR CUM MATRE TYPORUM,
ATQUE TYPOGRAPHUS, PATRIAE SERVIRE PARATUS.
TANDEM CL(AUDI)ACI CIVEM COLUERE PENATES
HOSPITIUM CUI TRANQUILLUM, TUMULUMQUE DEDERUNT •

A kő mai nyugat felőli lapocskájára vésték a halálozás adatát:

ANNO
DNI
M DCC. II.
DIE XX MARTII
AETATIS SVAE
LII

A sírkő ellenkező végére egy 130 évvel később elhunyt, Tótfalusival hihetőleg semmiféle családi összeköttetésben nem volt halott emlékét vésték fel: ITT NYUGSZIK KAPUSI / SUSANNA IZSÉP DANIELNEK / VOLT PARJA KI MEG HOLT 1832 dik / ESZTEN APRILIS 4 ken.

Ez az utóbbi felirat azt gyaníttatja, hogy Tótfalusi nyugodalmát utólagos temetkezéssel megháborították, ámde ez az eléggé kezdetleges vésés azt bizonyítja, hogy ide szegényebb sorsú halottat hantoltak el, ezért azután remélni lehet, hogy mégsem ásták a sírgödröt éppen annyira mélyre, mint 130 esztendővel korábban s ezért Tótfalusi porrészei mégiscsak bolygatatlanul maradtak.

E síremléknek 1902-ben létesített talapzata kevésbé tagozott tömbépítmény, amelynek felirata:

déli lapján:

IGAZSÁGÁÉRT Ő IS SZENVEDETT, BUSULT LELKE
SZÁZADOK UTÁN ŐRÜL DIADALÁN.

északi lapján:

EURÓPAI HÍRŰ KÖNYVNYOMTATÓ ÉS BETŰMETSZŐ
MAI HELYESÍRÁSUNK MEGALAPÍTÓJA.

keleti lapján:

AZ EREDETI SIREMLÉK
MEGTARTÁSÁVAL
HALÁLÁNAK
200-DIK
ÉVFORDULÓJÁRA
EMELTEK
A KOLOZSVÁRI
KÖNYVNYOMTATÓK
1902

nyugati lapján:

M. TÓTFALUSI
KIS MIKLÓS
1650—1702.

A kolozsvári nyomdászok mindenkori őszinte értelmességének kiváló bizonyága ez a helyreállított és gondozott síremlék.

Tótfalusi Kis Miklós, ez a kiválóan képzett tudósunk s egyúttal céltudatos könyvkiadó, nemkülönben legjelesebb betűmetsző mesterünk életének rajza — a korábbi lexikon-írók megemlékezéseit nem számítva — már Dézsi Lajosnak róla írott könyve,⁷ s az azóta megjelent kiegészítések alapján eléggé ismeretes, éppen ezért fölösleges most annak minden részletére kiterjeszkednem. Csupán annyit ismételek meg, hogy szegény sorsú szülőktől a Szatmár megyei Alsómisztótfaluban született az 1650. esztendőben. Hazai iskoláztatását szülőfalujában kezdte, majd Nagybányán folytatta, végezetül pedig Enyeden fejezte be, ahonnan a teológia elvégzése után Fogarasra vitetett iskolamesternek. Még enyedi diákkorában kiváló latin és zsidó nyelvi tudásának, Fogarason pedig zenei hozzáértésének és szónoki képességének adta tanúbizonyságát. Azután külsőországokbeli akadémiákra történt indulásakor Pápai Páriz Ferenc azzal bocsátja útjára, hogy „javallánám, . . . hogy Kegyelmed praeter propria, studia circumspicialna a' Typographiákban. . . . Mert Prédikátorink Istennek hálá elegen vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, a' ki nintsen.” Ő azután Pápai intését közölte Horti István fogarasi pappal, a későbbi püspökkel és Dézsi Márton enyedi professzorral, akik hasonlóképpen javallották e tanács megfogadását. Nemkülönben Bethlen Miklós is Hollandiába küldött levelében buzdította a nyomdászmesterségnek minél tökéletesebben való megtanulására.⁸ Ő tehát 1680-ban Németalföldre bujdosva, ott végül is Amsterdamban állapodott meg, s a jeles Blaeu-féle nyomdába beszegődve, különösen a betűmetszés és öntés mesterségében való jártasságát vitte nagy tökéletességre.

De a mesterségbeli nagy jártasság mellett odakünn a szellemi haladást is magába szívta, s így a vallási felfogásban is Coccejus és tanítványa:

⁷ Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. szdban. Bp. 1899.

⁸ Tótfalusi Mentsége. 40, 55, 57—73.

Burmann felfogásához, a bölcseletben pedig a mérsékelt cartesianus elvekhez szegődött. Tehát minden tekintetben a haladás útját járta, miként maga tárja elénk, hogy őt idehaza azzal vádolják, „hogy én Belgiumi accuratiot álmodozok ebben a hazában, holott ennek jobb tsak úgy maradni, a' mint eddig volt: a mivel (úgymond) a' mi Atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodnunk. Mindazáltal erre felelek: 1. Hogy sem a' reformatióban, sem egyéb jó dolgokban soha sem volt ennél ártalmasabb opinio. Hát ha az emberi elmét ezzel így kellene megkötni; mitsoda campust engednének ennek?”⁹

1684-ben két kitűnő utrechti diákot, úm. Kaposi Sámuel és Csécsi Jánost véve maga mellé, átfésülték a Jansonius által 1646-ban Amsterdam-ban kinyomtatott biblia szövegét, s a tévedések és hibák kijavítása után bérelt nyomdában 3500 példány teljes bibliát, 4200 újszövetséget és hozzá ugyanannyi Szenczi Molnár-féle zsoltárt a saját költségén kinyomtatott, és nagyobb részét aranyozott bőrtáblába bekötetett. De még munkálkodása közben történt, hogy az erdélyiek által felküldött Kolozsvári István enyedi professzor amiatt, hogy e munkához az otthoniak megkérdése és engedélye nélkül fogott hozzá, sőt hogy az eddig kinyomtatott szövegben már javításokat végzett, munkájának félbehagyására akarta reábírní. Kolozsvári egyúttal tanártársához, Dézsi Mártonhoz és Teleki Mihály fejedelmi tanácsoshoz intézett levelében feltárván útja eredménytelenségét, támogatásukat kérte. Dézsi erre Telekihez levelet intézván, mintegy védelmébe vette egykori tanítványát, Tótfalusit, s így Horti püspökkel s Bethlen Miklóssal együttesen elhárították pártfogoltjuk feje felől a vádoltatás veszedelmét, de nem távoztathatták el egyik-másik kolozsvári tudós professzor sértett hiúságát és maradi maguktartásához való ragaszkodását, jóllehet hirdetett szellemi felfogásukban az akkori leghaladottabb nézetek terjesztői éppen ők voltak.

Tótfalusi sok viszontagság árán, ami a bekötött bibliákat a Lengyelországon keresztül követett útban csaknem áldozatul kívánta meg, végtére is 1690 júniusában hazaérkezvén, Erdély szellemi központjában: Kolozsvárt telepedett le. Itt azután használatára átadták a váradai nyomdának már meglehetősen elkopott anyagát, amelyet azután a maga patricáira átöntve, felfrissítette. Ehhez csatolta azután a saját betűkészletét; a házában felállított műhely helyiségeit kiépítette, legényeket és apródokat szegédttetve, háromévi előkészület után megkezdette nyomtató munkáját. Eddig az ideig azonban 1690-ben meghalt Apafi Mihály fejedelem s legtekinélyesebb jóakarói. Így tehát senki sem volt közelében, aki megvédje őt feltámadt ellenfeleivel szemben.

De ugyan mik is lehettek az ő vádoltatásának okai, amiért ellenségei korai sírját megásták? Elsősorban is a sértett hiúságot állapíthatjuk meg, ami a különben nagy tudású, sőt haladó gondolkozású egyházi férfiak ellen-szenvét kiváltotta azért, amiért Tótfalusi nem kérte ki az ő véleményüket és segítségüket a hibáktól általa megtisztított és kinyomtatott biblia kiadásában, ezenkívül hazai műhelyéből kikerült nyomtatványokban való

⁹ I. h. 17, 54. Ld. még Koltay-Kastner Jenő: Tótfalusi Kis Miklós coccejanizmusa (ItK 1954: 284—296.). — Cikkem ezután következő részében az ismertebb forrásokat nem jelölöm.

értelemzavaró meg helyesírási hibák javíthatásáért, valamint a szerzői fogalmazásban talált értelmi hibáknak olykor megkérdésük nélkül való helyesbítéséért. Úgy látszik, hogy az ellenségeskedés szításába beleszólt még az asszonyi hiúság fullánkja is, amiről Szathmári Pap Jánosról írott cikkemben számolok be.

Az őt és feleségét ért sok sérelemért és bántó tűszúrásért Tótfalusi megírta 1697-ben s ugyanabban az évben ki is nyomtatta az általa kiadott bibliának és helyesírásának védelmét latin nyelven (Apologia Bibliorum), minthogy pedig erre még nagyobb mértékben megindult ellene a támadás, ezért hogy a nagyközönség ítélete elé tárhassa a maga igazát, 1698-ban magyar nyelven írta meg a „maga személyének, életének és különös tselekedetinek Mentségét, Mellyet az Irégyek ellen, kik a' közönséges Jónak ezaránt meggátolói, irni kénszerítettett”. Ellenfelei ennek következtében erős hátvédet nyertek Bánfi Györgyben, Erdély kormányzójában, aki apjának: a kivézetetett Bánfi Dénesnek elkobzott javaiból Apafi fejedelem által Tótfalusiné szorgalmas és nagyon derék apjának adományozott bálványosváraljai porciócskáját két gyermekétől hatalommal visszavette. Természetes, hogy Tótfalusi ebbe nem nyugodván bele, még mentségében is keserűen céloz e fájó veszteségükre.

E védekezés őszinte szavaitól felingerelt ellenfelei a kormányzóval s a főurakból alkotott egyházi főkonzisztórium többségével egyetértve, az 1698. június 13-án Nagyenyeden tartott zsinat elé idézve Tótfalusit, kívánták, hogy a megsértett felektől bocsánatot kérjen, könyvét vonja vissza, semmisítse meg, azután a gyűlés nyílt színe előtt eklézsiát kövessen, nemkülönben fogadja meg, hogy a nyomtatásra kapott kéziratokon ezután semmiféle változtatást nem teszen. A meggyötört ember ekkor feleségére és négy kiskorú gyermekére való tekintettel mindezt meg is tette. Elképzelhetetlen lelki küzdelem előzhette meg e cselekedetét, mert hiszen ő teljes tudatában volt igazságának, hogy hazájának s egyházának mindenben csak javát szolgálta. Együttal tisztában volt a maga képességeivel, amelyeket idegen országban mindenütt kellően méltányoltak is, s csak éppen hazája volt iránta süket és vak, észre sem akarván venni mindazokat a kiválóságokat, amelyekért ő jóhiszeműen dicséretet, köszönetet és nem gáncoskodást, megalázást remélt. Ugyanígy hirdette Szathmár-Némethi Mihály professzor a koporsóba tétel alkalmával mondott orációjában: „Ember volt, olyan ember, a' kinek mássát nagy sokaság között-is fénylő délben gyertya világnál keressed ámbár, még-is ritkán talárod.” ... „Sokat ártott neki az az igyekezeti, mellyel e mostani világot akarta maga értelméhez 's életének módgyához szabni inkább, mint sem annak állpottyához s rendéhez magát alkalmatatni.”

Az őt ért igazságtalan megalázás azután lelkileg és testileg megtörte, s egészségét is aláásta. Miként már Mentségében is keserűen megjegyezte: „Nem egyebet töttenek tehát, hanem a' tollaimat tépték ki, hogy jobban repülhessek.” Nem csoda tehát, ha nagy lelki felindulásában vértolulás és gutaütés sújtotta.

Tótfalusi testi és szellemi alkatát kutatva, azt találjuk Szathmár-Némethi Mihály temetési beszédében, hogy „Kitsiny volt ugyan, a' minthogy azt a' maga nevével-is hordozta; de e' Kitsiny testben a' közönséges jóra olly nagy és ki-terjedt lelket viselt, hogy Nagy nevet-is érdemelt

volna". Ehhez kapcsoljuk hozzá Hermányi Dienes Józsefnek nálánál idősebb rendű emberektől hallott jellemzését, hogy „vala fekete és gondolkozó, komor ember”. Ebből a megjegyzésből jól észrevehető, hogy jóhiszemű, de gondolkozó, szűkszavú, komoly ember volt, akiből netalán hiányzott a gondtalan kedélyesség, amire különben önvallomásából is következtetni lehet, beismervén: „én hallgató ember vagyok, és hogy olyan vagyok, ne tudálja senki: mert ez a mesterség, a' mellyet én odafel üztem tized fél esztendeig, annyira megkívánnya, hogy ember reá függeszsze minden elméjét és szemeit; hogy semmiképpen nem lehet azt jól tractalni, 's egyszersmind beszélleni. Innét volt, hogy kivált eleintén, mód nélkül el-szoktam vólt a' beszédről. Hogy haza jövék pedig, azóta a' sok tribulatio kimondhatatlan sok búa és melancholiában merite.” E tulajdonságát azután méginkább növelhette bekövetkezett gyógyíthatatlan betegsége, megaláztatása miatti önmarcangolása, valamint a családjában egymást ért két súlyos vesztesége.

Jelleme mocskok nélküli tisztaságot, tettei eszményi gondolatvilágot árulnak el, ehhez párosul elképzeléseihez való makacs kitartása, s mivel a túlerő ezt galádul összetörte, vele együtt össze kelle törnie az életének is.

Keserves megaláztatásába azonban mégsem tudott sehogyan sem bele-törődni, valamelyes elégtételért a Szebenben székelő főkonzisztóriumhoz fordult, honnan azután Bethlen Miklós útján jóindulatú és részben megnyugtató választ kapott, amelyet a leirat szerint „nyugodalmára igaz szeretetből cselekszik”, felhatalmazva őt a helyesírási hibáknak kijavítására, az értelmi tévedéseket azonban csak a szerzők tudtával helyesbítheti, s új munkákat csak a zsinat és a főgondnokok jóváhagyásával nyomtathat. Mindezek felett, hogy eddigi személy szerinti megaláztatása miatt is valamelyes elégtételt nyerjen, elismerték akadémiai tanultságú jellegét is. Igaz, hogy mindez mégsem adta vissza azt az önálló szabadságot, mint amiben annak előtte élt, de az akkori viszonyok között ez mégis inkább az ő győzelmét jelentette a tudós Szathmár-Némethi Sámuel, Bánfi György kormányzó, Szathmári Pap János, Csepregi Turkovics Mihály s néhány gőgös, sőt kevesebb műveltségű világi ellensége felett. Csakhogy ez a jóvátétel is már későre érkezett, ugyanis gyenge szervezete s nagyon is próbára tett idegrendszere nem sokáig bírta az eddig elszenvedett megpróbáltatásokat, 1699-ben, alig 49 esztendőskorában, szélütés következtében munkaképtelenné lett.

Előbb már hivatkoztunk arra a helyzetre, hogy Tótfalusi 1690 júniusában hazaérkezvén Erdélybe, Kolozsvárt telepedett le, s Pataki István jóindulatú tanácsára még ugyanabban az esztendőben megházasodott, feleségül véve Székely András fejedelmi udvarbíró és Fogarasi Lengyel Anna Mária nevű árváját.

Családi életük a sok csapás és aggodalom ellenére is csendes és békeséges vala, a korra nézve is jóval fiatalabb asszony megértéssel viselte sorsát és gondosan ápolta beteg urát, miként erről az egyik temető pap: Csepregi, Tótfalusi ravatala előtt elismeréssel emlékezik meg, mondván: „Mi felőled ez előtt alig hihettük volna, ezt a hűséget és unalom nélkül való szolgálatot, a' mellyet szegény nyomorult Atyánkfia jó Férjed körül végbe vivél egy-nehány esztendőskor alatt: panaszt arról a' szádból nem hallott senki, hogy szegénnyel való dajkálkodásodat megúntad volna, hanem

nyavalyájáról jóakaróid előtt szánakozva ha panaszkodtál. Ritka dolog az ilyen, Keresztyének, de dicséretes példa.” Pedig még újabb megpróbáltatások is váraoztak a csapásokkal sújtott házaspárra: két gyermekük halála hét hónap alatt.

A szélütés miatt ágyhoz kötött, béna Tótfalusi érezvén vége közeledtét, 1702. február 17-én végrendekezését tollba mondotta. Ebben elsősorban is családjáról igyekezett gondoskodni. Hat nappal későbbben a kollégium tulajdonát képező betűanyag újraöntése költségének megtérítéséről számolt el. Ezek után most már csak egy hónapig tartott földi élete, mert március 20-án a végső álom örökre lezárta szemét.

A temetés után mindjárt másnapon, vagyis amint czegei Vass György feljegyezte: „25 Aprilis az méltóságos supremum reformatum consistorium parancsolatjából fogtunk az Tótfalusi uramtúl maradt cusoria és fusoriához tartozó instrumentumok regisztrálásához, vagy inventálásához, Rhédei Pál, Enyedi István enyedi professor és Kapusi János fejevári (professor) uramékkal.” Négy napig tartott leltározás után a következő hónapban, vagyis május 14-én Fehérvárott „Nalácsi uram szállásán volt consistorium és volt discursus az Tótfalusitúl maradt cusoria és fusoriához tartozó instrumentumoknak megvételéről és typographiáról, de csak in suspenso maradt”.¹⁰ Majd Bethlen Miklós azt jegyezte fel, „hogy Tótfalusi Miklós ritka nagy mesteremberből a lelket kihajtá a bálványos-váraljai tőle elvont malom és a Csepregi Mihály professor üldözése, szükségesnek itélők azt az ő mesteriségének typographiához való drága eszközeit maga testamentoma szerint is megvenni az özvegytől az ecclesia számára. Küldők inventálása és kézhezvételére Kaposi Sámuel fejevári professort Kolosvárra, méne, jöve, kell érte 3000 magyar forint, nóha többet is megért volna.” Bethlen Miklós buzgólkodott, hogy ezt a pénzt Bánfi György gubernátor s más főurak kölcsönpénzéből összehozza, ámde „ki öt, ki hat forintot, ugyan nagy csuda, ha ki tizenöt vagy huszat igirt, kettő vagy három; az egész főrend vagy consistorium igireti sem hiszem tött volna három vagy négyszáz forintot. ... És így ebben sem telék; hová tette azután a relicta azt a szerszámot, nem tudom”.¹¹ Ezután egy jó esztendő múlva czegei Vass György, az egyházközség főgondnoka és a város főkapitánya, naplójába azt jegyezte fel: 1703. május 12-én „Kolosvárra mentem bé csak magam, az urak parancsolván, az szegény Tótfalusi uram matrixi és stömpölyi iránt”.¹² Több szót nem is mond róla.

Tótfalusi halálával feleségét és két leánykáját: Juditot s Annist hagyta árván. Elhunytá után fél esztendő múlva Judit leányára vonatkozólag a harangoztatógazda 1702. szeptember 24-én azt jegyezte fel, hogy „Tótfalusi Miklósné Aszszonyom leanykaja holt meg haran(goztatott) hétszer (percipiáltatott) semmi.” Az életben maradt Annis felnőve, Berivói Józsefhez ment feleségül. Róla még csak annyit tudunk, hogy a neki jutott

¹⁰ Vass György naplója. Bp., 1896. 351. (NB. A fehérvári professor neve helyesen: Kaposi Sámuel.)

¹¹ Bethlen Miklós önéletírása. (I. kiadás: Pest, 1858.) II. köt. 228—30. és (II. kiadás: Bp., 1955.) II. köt. 66—67.

¹² Vass György naplója. 361.

légeni, petei és váraljai részbirtokok ügyében 1721. július 20-án tiltakozását jelentette be.¹³

Özvegye majdnem két évtizeddel élte túl ura halálát, igaz, hogy elhunytakor így is még mindig eléggé fiatal: mindössze 47 éves volt. A kolozsvári szabócéh számadáskönyvében az ifjú mesterek temetkezési társulata által eltemetett halottak között találtam felsorolva: „1721. 21. X-bris Kis Miklósné Asszonyom temetésétől Flor. 02 // 00.”¹⁴

A kollégium nyomdájának 1805. évben készített képes leltárkönyvében kiváló mesterünk betű- és nyomdai díszkészletének még számos nyomát találjuk; ezek kiegészítik munkásságának más emlékeit, így híres betűmintalapját.¹⁵

Tótfalusi kolozsvári műhelye és munkatársai

Tótfalusi Kis Miklós könyvnyomtató műhelye a várfalon belüli Torda utcában (a későbbi Egyetem utcában) állott. E telek eredetileg Istvándi Bálint tekintélyes és gazdag polgáremberé volt, akinek 1670. június 4-én bekövetkezett halála után vásárolhatta meg Székely András, a fejedelem Kolozs megyei katonai uradalmának udvarbírája.¹ Mind Székely, mind pedig a felesége 1686-ban elhalálozván, e nagy telek a rajta levő házzal együtt két árvájukra: Zsigmondra és Máriára szállott. Az 1690. évben Amsterdamból hazatért Tótfalusi, minden idők legnagyobb magyar könyvnyomtatója még ugyanebben az esztendőben megházasodván, feleségül vette Székely Máriát; az eddigi nyomdatelket sógorával elcserélve, maga ide költözött, s itt építette fel a Typographiát, valamint a Fusoriát.² Jóllehet maga a Sculptoriában is dolgozott, ennek azonban aligha volt külön helyisége, hanem a betűmetsző felszerelése bizonyosan az öntőműhelyben nyert elhelyezést, ugyanígy correctori asztala is a nyomda termékének valamelyik sarkában állítatott fel.

Az építkezés és a műhelyek berendezése a németalföldi jeles példákon tapasztalt legcélszerűbb módon készülhetett el. Ezt abból a körülményből sejtjük, hogy „Typographiát ex fundamento” építette fel, s hozzá még felházat (emeleti szobákat) rakatott. Ilyenképpen egymás mellé kerülvén a betűszedő- s az öntőműhely, ezzel azután azt a könnyebbséget érte el, hogy ha a szedőlegények „csak helyekből kiáltván, hogy imez, vagy amaz Betű fogy: mindjárt succurrálnak (segítségükre sietnek) a Fusoriában.” De az új épületnek nemcsak beosztása szolgálta a célszerűséget, hanem meg-

¹³ Orsz. Lvt.: Kolozsmonostori Lvt. Cottus Colos. T. 19. (Ezt az adatot 1943. esztendei levelében Jakó Zsigmond egyetemi tanár bocsátotta rendelkezésemre.)

¹⁴ Az ENM levéltárában volt.

¹⁵ MKvSzle. 1942. és 1969: 136—141.

¹ M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek Mentsége. (Gyalui Farkas 1902. évi kiadása. Kolozsvárt.) — Herepei J.: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 21—27. és Tótfalusi Kis Miklós feleségének családjá EM 1944: 128—30. — Sándor Imre: Kolozsvár cimeres emlékei. Kolozsvár, 1920. 55—56.

² Tótfalusi Mentsége. 30, 71.

szerkesztése is így történt, hogy csupán csak a typographia céljára, ellenben más „egyébre nem (vala) alkalmas”.³

Hihető, hogy a XVII. századbeli lakásokkal ellentétben a typographia háza amazoknál világosabb volt, hiszen különösen a betűmetszésnél és öntésnél, valamint a szedésnél a nappali világosságot csak alig-alig pótolhatta a gyertyafény. Jóllehet a nyomdai árszámítási tételnél egy árkus nyomtatvány egységárából „gyertyára, fára legalább ötven pénzem (kivált télben) elmegyen”, tehát e nagy fogyasztásból nappali mesterséges világításra is kellene gondolnunk, mégis mivel éppen maga Tótfalusi róttá fel, hogy hazajövele utáni legelső szükségmegoldásként kiválasztott helyisége „alkalmatlan setétes” volt,⁴ bizonyos, hogy az új ház felépítésekor föltétlenül nagy súlyt helyezett arra, hogy műhelye sok és nagy ablakokon keresztül nyerhesse a nappali világosságot.

Az egykori képek tanúsága szerint a szedőszekrényeket az ablak közelében levő falak mentén volt szokásban elhelyezni, közükbe egy széles, nagy asztal nyúlt bele, amelyen a kiszedett szöveget tördelték, a nyomó sajtó (prélum) pedig minden oldalról megközelíthetőleg a szobaközépre állított fel. A berendezés helyzete bizonyosan Tótfalusinál sem volt másképpen. Vegyük figyelembe, hogy műhelye két teljes nyomdát fogadott magába: az egyházét és az országét vagy helyesebben a váradi eklézsiának Szenczi Kertész Ábrahám kezelésében volt tipográfiáját, azután a fejedelmi nyomda romjait, kiegészítve a Ghillányi Gergely által vásárolt műhelyfelszereléssel. Mindehhez járult magának Tótfalusinak betűmetsző és öntő készlete és a saját betűanyaga. Ő azután a háromféle készletből nagyszerűen felszerelt nyomdát hozott létre: a meglévők mellé a hiányokat pótolta, a betűk ólomanyagát pedig újra öntötte. A deák (antiqua, romana vagy rotunda) s a dült (cursiva) típusok minden akkor használatos nagyságban (kaliberben), de ezenkívül a német (fraktur), görög és zsidó betűfajták, amelyek mindenikének öntőtöveit: az acél stempelyeket s a réz matrixokat maga metszette,⁵ elégséges készlettel voltak képviselve. Ezekhez járultak a vackorfába meg ólomba metszett díszes kezdő- meg címbetűk, továbbá a nyomdai díszek, fejlécek meg záróképecskék dúcai, amelyek közül nem egyet azonosítani tudunk a kollégiumi nyomda 1805. esztendei leltárának részleteisei meg nyomatai alapján.⁶

Könnyen elképzelhető, hogy e kiterjedt üzemű vállalkozás megszerzése mennyire sok fáradságot rótt Tótfalusira, s ezért kellett számára három esztendő, amíg megkezdhette a munkát. De maga a munkamenet sem okozott kevesebb gondot és utánjárást. Eltekintve az egész műhely irányításától, egy kézben tartásától, a betűmetszés és öntés egyenesen az ő feladata volt, minthogy még a Fusoriához értő segítséget is neki magának kellett nevelnie. De mindezek mellé még azt is saját feladatául érezte, hogy nyomtatványai mind fogalmazás, mind helyesírás szempontjából kifogás-

³ I. h. 29, 38.

⁴ I. h. 34.

⁵ A kollégium nyomdájának 1805. évi leltárkönyve. A koll. levéltárában őriztem. Vö. még Kovács Máté: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Bp. 1963. 224, 239.

⁶ Tótfalusi Mentsége. 34.

talánul kerüljenek ki a műhelyéből, ezért „a' minémü munka . . . a' mi kezünkhöz jö nyomtatás végett, megvizsgálván és tehetségem 's vékony tudománykám szerint corrigálván elsőben, . . . úgy nyomtatjuk osztán: és a' Betü szedésben esett vétkeket-is magamnak kellettén kitisztitanom, gondolhatja akárki, mennyi dolgom légyen”.⁷

Nyomdája megindulásakor valóban nagy lelkesedéssel és önbizalommal vágott volt neki a munkának! „Én pedig (eddig) valamire adtam magamat, Isten segítségéből véghez vittem, úgy hogy mindennek tetszett. Ennyi mesterséghez (azonban) gondolható, mennyi tseléd kell: mert én csak egy ember vagyok.” S mert „hogy itt egy néhány együtt járó mesterségekhez sok tseléd kívántatván, sok költség 's talám több, mint némely Udvarokban kívántatik, senki ne tsudálja. . . Ha sákkal volna is a' pénz, bizony megtántoritana akárkit a' sok tseléd tartás és egyéb költség ilyen drága időben”.⁸ Tótfalusi cselédei, vagyis nyomdájának személyzete legényekből és inasokból állott. Az egykor szokásos sorrendtől eltekintve, szóljunk először is az inasokról.

Az inasokról vagy apródokról (discipulusokról) maga feljegyezte, hogy „mindjára tanítványokat fogadék mellém”. Ezeket azután öt esztendőre szegődtette, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a nyomdai munka csak 1693-ban indulhatott meg, ezért „az Inasimnak . . . kinek másfél, kinek esztendeje már eltölt lévén, úgy intéztem, . . . légyen azontul csak négy esztendő, hogy így egy része a' hijjába töltött időnek légyen én károm, egy része pedig övék”. Biztos számukat megállapítani nem tudom, de legkevésbé is ketten lehettek. Minthogy azonban Tótfalusi többször is hivatkozik rájuk, de mindig csak mint „discipulusimat” vagy „inasimat”, illetőleg „tanítványokat” emlegeti, ellenben sohasem mond „egyiket és másikat”, avagy „mindkettőt”, ezért hiszem, hogy létszámuk valóban kettőnél is több lehetett. Kiszabott kötelességükről mindössze csak annyit árul el, hogy amíg ő hivatalos ügyekben távol járt, az alatt a betűöntést nekik kellett végezniök, igaz ugyan, hogy hazatértekor az egészet magának kellett újra előlről kezdenie. Foglalkoztatásukért „kenyeret”, vagyis kosztot és „ruházatot”,⁹ ezek mellett bizonyosan lakást is kaptak.

Inasai tehát 1697 elejére felszabadultak. Ekkor ezek — az egykori szokás szerint — tovább folytatták iskolai tanulmányaikat, vagy pedig vándorútra kelve, mesterük helyettük újakat fogadhatott.

Az inasokon kívül voltak a typographus-legények. Ezek Tótfalusi „Mentsége” szerint részben „betűszedők”, részben pedig „nyomtatók” voltak. Állományukról adat nem maradt fenn, számukat azonban mégis megkísértem megállapítani. Kétségtelen körülmény ugyanis, hogy Tótfalusi nem egyetlen betűszedőt és nem egyetlen nyomtatót szegődtetett műhelyébe: „Legényeim számokra — mondja védekező iratában — (hogy mind kezem ügyében lakhassanak, és a' munkára, a' mikor akarják, feljöhessenek) építeni kezdettem vala telkemen holmi hajlékotskákat.” De ezt a többes számot bizonyítja az a helyzet is, amelyben a „házas legények” számára való adómentesség megszerzése iránti küzdelméről számol be, e kifejezés

⁷ I. h.

⁸ I. m. 23, 29, 38, 70.

⁹ I. h. 44—46.

alatt érte, hogy nőtelen legényei is voltak.¹⁰ E meghatározatlan mennyiségű többes szám között való eligazodást a Tótfalusitól idézett beszámoló-ból kiindulva kísérelem meg.

„A' melly Typussal négy forintért szoktunk egy árkuat nyomtatni, annak mindjárt mintegy más-fél forintja a' Betü szedőnek mégyen; egy forintja a' nyomtatóknak; gyertyára, fára legalább ötven pénzem (kivált télben) elmegyen. Hát a' sok aprólék, mint holmi eszközöknek ottan ottan való tsináltatások, lapda, irha, ténta, spongia, és több effélék? Hát az inasimnak (kiknek tartások nékem. sok pénzemben áll) körülöttük való foglalatokások miben áll? Ugy hogy (ha igazán szólunk) nem marad nékem abból annyi is, mint egyik legénynek mégyen (felettébb valót pedig nem fizetek, mert mind N. Szombatban, mind Belgiumban a' mint fizetnek a' szerint reguláztam.)”¹¹ Tehát ha a legények bérét, s a gyertyának és fának öszszeszerűleg meghatározott árát levonjuk a „kalkulált” 4 forintból, a maradék 1 forintnak a sokféle aprólék fedezetéül meg az ő saját jövedelméül kellett szolgálnia. Minthogy a maga jövedelme még egy-egy legénye bérének nagyságát sem éri el, ezért a maradék 1 forintnak — kerek számot mondva — fele összegére tehető. Ugyanis a fenti idézet az egy ív kinyomtatásához szükséges nyomtatókat többes számban határozza meg, ezzel mindjárt meg is erősíti azt az ismeretünket, amelyet a régi képeskönyvek szemléletéből merítettünk. Ugyanis az egykori sajtó kezeléséhez két nyomtatóra volt szükség: egyik, aki a szedést, valamint a reáhelyezendőt, továbbá a gépből kiszedendő megnyomtatott papirozt, másik pedig, aki magát a sajtónak a csavarát és közben-közben a festékező labdát kezelte. Természetes, hogy kinek-kinek nem egyenlő nagyságú volt a bére, mert az öreglegénynek bizonyosan többet kellett kapnia, mint a nemrégóta felszabadult ifjúnak, a házsnak is többet, mint a nőtelennek. Azonban az előbbi kalkulációból kikerekedett 50 pénz középarányos, amely Tótfalusinak egy-egy legénye bérével nagyjában egyenlő tiszta jövedelmét jelöli, határozottan reámutat a személyzet közüli nyomtatólegényeknek összesen ketten való létszámára.

A betűszedők számára vonatkozólag a „Mentség”-nek egy másik helye utal. Ugyanis „a' Betü (-készlet) kevés voltát mindjárt megérezzük. Kiváltképpen, ha azon Typusból ketten-is szednek. Minapis p. o. Tekint: Sárosi Uram-is (hihetőleg Sárossi János ítélmester, tanácsúr és az ország főkommisszáriusa) igen siettetvén bennünket a' Deák 's Magyar Regulamentum nyomással, két legényt állítottam neki”.¹² Ebből az adatból tehát legalábbis két betűszedő alkalmazásáról szereztünk tudomást.

Az így meghatározott valószínűleges létszámmal hasonlítsuk össze az öregbik Rákóczi fejedelemtől 1636-ban újjászervezett fehérvári nyomda alkalmazottainak adatait. Az ekkor alkotott „Leges Typographorum” és „Formula Juramenti” eredeti kéziratát Matthias Elsholtz, Albertus Martin, Paulus de Vitze Gedanensis, Martinus Meszleny és Adam Has typographusok írták alá. Közülök bizonyosan Elsholtz volt a nyomdavezető (director) s egyúttal az idegen nyelvű nyomtatványok szedéshibajavítója (corrector), míg a többi négy közül kettőnek betűszedőnek, kettőnek pedig nyomtató-

¹⁰ I. h. 25.

¹¹ I. h. 38.

¹² I. h. 22. NB. E „regulamentum” ismeretlen nyomtatvány.

nak kellett lennie.¹³ Úgy látszik, hogy az egykori nyomdatípus ezt az alaplétszámot kívánta meg. Az összehasonlítás megtörténte után különben még azt is megállapíthatjuk, hogy ha a bőven javadalmazott fejedelmi nyomda munkamenetének ellátására ez a megadott létszám elégségesnek bizonyult, a maga erejére utalt Tótfalusiról is elmondhatjuk, hogy legalábbis a legények számára aligha lépte át a megtalált alaplétszámot.

A múlt idők adatai sokszor igen gyéren jelentkeznek, különösen áll ez a színpalak közül ki sem lépő segédszemélyzetre vonatkozólag, pedig derék munkájuk kiváló mesterük mellett sem homályosulhat el, hiszen a tanítvány netalán bármilyen csekély mértékben is, de mégiscsak részese mestere tudásának.

1702. március 20-án 52 esztendő korában elhunyt Tótfalusi Kis Miklós. Április 24-én tartott temetési ünnepségére a kollégiumi diákság szokásos eulógiumot szerkesztett, ezt azután Tótfalusi legényei egyleveles kárta formára tördelve, kinyomtatták. Erről az egyetlen példányban megmaradt nyomtatványról, amely a kolozsvári Farkas utcai templom papi székének hátára van felerősítve,¹⁴ megállapíthatjuk, hogy kiállítása tekintetében méltó az idő előtt eltávozott mester keze alól kikerült hasonló nyomtatványaihoz. E kártán — a szokásos forma szerint — az életrajzot magában foglaló bevezetés, az ún. titulus után hasábokra osztott 29 latin nyelvű emlékvers következik. Ezek közül a legutolsók az alábbi szerzők nevét örökítették meg: „Maestus parentabat Praesidi ac compatri suo gratissimo Jacobus Fekete, Artis Typogr. Cultor.” Ugyanígy nevezi meg magát Michael Németi, továbbá Samuel Pap Telegdi, Franciscus Cs. Miscolczi; utolsóként találjuk Michael Heltzdörfert.

Ezzel Tótfalusi munkatársai egyúttal ki is léptek az ismeretlenségből, mert hiszen más vonatkozásban többet-kevesebbet már mindenikükről hallottunk. Személyüket tudva, sajnálhatjuk, hogy Tótfalusi vaskalapos, kérelhetetlen ellenségei minden tette elé lépten-nyomon akadályokat gördítettek, mert hiszen e derék munkatársak közreműködésével békeséges munkamenetben sok remek kiadvánnyal gyarapíthatta volna azt a sorozatot, amely nyomdatörténetünknek még így is nagy büszkeségére válik.

Az első név *Fekete Jakabé*. Ő az egyetlen, akiről pusztán nevének kívül alig tudunk valamivel többet. Társai közül hihetőleg ő volt a legidősebb, minthogy a rangsorra fölötte sokat adó korban az ő verse a többiénél előbbre tördeltetett.

Valószínűleg azonos vele az a „Jakab deák”, aki a Bethlen Elek által Kolozsvárról 1684 elején Keresdre vitetett ország nyomdájának „Székési uram”-mal együtt az új állomáshelyen vezetője volt.^{14/a} Idősebb Halmágyi István Kraszna megyei alispán feljegyzései között olvassuk: „1694-ben az édes anyám engemet . . . tanulás kedvéért küldött a kolozsvári református collegiumban. Holott két esztendeig s két holnapig Kolosvár városa akkori notariusa Rácz István felesége, Budai Anna . . . nekem jó asztalt tartott. Esztendeig pedig Fekete Jakab nevű compactor is 46 forintért . . . és két sertésért jó asztalt tartott.”¹⁵ Feketéknél tehát az 1696—97. iskolai évben

¹³ Herepei J. Könyvészeti tanulmányok. 16. és Adattár I. köt.

¹⁴ Rövid ismertetése: ItK 1895: 82. és 1901: 89., továbbá MKSzele 1898: 277.

^{14/a} MKSzele 1907: 287.

¹⁵ Halmágyi István naplói és iratai. Közzé teszi: Szádeczky Lajos. 436.

kosztozott. Ide bizonyosan nagybátyja: Miskolczi Csulyak Ferenc tipográfus vitte a syntactica osztályba járó tizesztendős unokaöccsét. Ez is bizonyossá teszi, hogy a Halmágyitól megnevezett compactor azonos a Tótfalusi műhelyében dolgozott „Artis Typographiae Cultor”-ral. Minthogy pedig Halmágyi — nagybátyján keresztül — mindenképpen tisztában lehetett a typographia és compactoria közötti különbséggel, ezért tehát kétségtelen, hogy a megjelölésben mégsem tévedett, mert hiszen — éppen Tótfalusi szavai szerint — az őt megelőző „Könyv nyomtatók itt azelőtt mind Compactorok is voltak, a’ kik azt a’ mesterséget-is szorgalmatosan üz(ték),”¹⁶ így lehetséges azután, hogy megelőző munkahelyén Feketének csakugyan a könyvek kötése volt a feladatköre, de minthogy mind a nyomdászat, mind a kötészet a sokszorosító iparhoz tartozott, ezért változtatható munkabeosztást is. Neve után továbbnyomozva, Veresegyházi István harangoztatógazda számadáskönyvében találtam feljegyezve: 1699. augusztus 2-án „Fekete Jakab deák gyermekének harangoztak”, majd 1703. június 3-án „Fekete Jakab deáknének harangoztak”,¹⁷ Feketének „deák” mellékneve — e korbéli adott esetek tanúsága szerint — azt jelenti, hogy deákos készült-ségű volt, vagyis az iskolában a középfok osztályait elvégezte, azután pedig a törvényeket aláírva, a felsőbb évfolyamokat is látogatta.

A legények sorában és így életkorában is utána *Németi Mihály* következett. Órula biztosan tudjuk, hogy már Veresegyházi Szentyel Mihály idejében is dolgozott a kollégium nyomdájában, sőt a tipográfia termékeinek nyomdai jelzése azt bizonyítja, hogy Veresegyházi után az 1684—90-ig terjedő időben őreá bízott a nyomda vezetése, ekkor azonban a Fehérváron összeült zsinat határozata értelmében Tótfalusi munkába állásáig Veresegyházi Istvánra ruháztatott át ez a feladat, Németi pedig mint nyomdászlegény, továbbra is itt dolgozott.

Neve a városi adófizetők 1685. május 9-én összeírt könyvében a „Luporum Intra Moenia”, vagyis a Belső-Farkas utcában levő Eklézsia házában lakó Veresegyházi Mihály neve után írva, mint „Konw niomtato Mihály deak” van feljegyezve. „Deák” megjelölése Németi iskolai tanultságára utal.¹⁸ Az 1691. évi adóösszeírásban most már a „media Intra Moenia”, vagyis a Belső-Közép utcában találjuk meg. „Nemethi Mihaly Typograph[us]” itteni háza ugyanis 2 forint adóval rovatott meg.¹⁹ Ez a körülmény, bárha a nyomda igazgatása ekkorára már másra bízott, tanúsítja, hogy a csökkenő jövedelem ellenére is tűrhető anyagi körülmények között élt.

Úgy látszik, hogy Tótfalusi a nyomdai felszereléssel együtt a személyzetet is átvette: 1693-tól kezdve már Németi is nála volt szegődött legény.

A harmadik „Artis Typographiae Cultor”-ként *Telegdi Pap Sámuel*t találjuk. A nevében foglalt „pap” hivatásnév bizonyítja apjának lelkipásztori foglalkozását. Ezt a körülményt is tanúképpen jelölhetjük meg Telegdi iskolai végzettségére vonatkozólag, hiszen apja aligha mellőzte el fiának kellő iskoláztatását.

Tótfalusi halála után, mindjárt a temetést követő napon, pontosabban 1702. április 25-től 28-ig terjedő időben a főkonzisztórium rendeletére idő-

¹⁶ Tótfalusi Mentsége. 40.

¹⁷ Ref. harangoztatógazda számadáskönyve az egyházközség levéltárában.

¹⁸ A város 1685. évi adókönyve. 53. (A kolozsvári állami levéltárban.)

¹⁹ Ua. 1691., 66.

sebb cegei Vass György főkurátor és Rhédei Pál kurátor, Enyedi István enyedi és Kaposi Sámuel fehérvári professzorokkal együtt „a cusoriához és fusoriához tartozó instrumentumokat”, továbbá az „egész Typographiát is” leltározta, szó lévén a Tótfalusi tulajdonát képezett felszerelési tárgyak megvásárlásáról.²⁰ A vétel többszöri tárgyalás után mintegy 3000 forintban állapítottatott meg.²¹ A most már szervesen összetartozó könyvnyomtató műhelyet a konzisztórium évenként fizetendő 75 forint haszonbéréért Telegdi Pap Sámuel nyomdásznak adta át,²² ő azután a keze alól kikerült munkákban elhunyt mesterét — legalábbis technikai téren — lehetőleg híven követni igyekezett.

A városi exactorok 1721. évi adóösszeírásából azt állapíthattuk meg, hogy „Telegdi Samuel Ur[am] Typogr(aphus)” ekkor a Belső-Közép utcában lakott.²³ Egészen bizonyos, hogy a nyomda is az ő házában volt elhelyezve. Emellett az összeírás arról is beszámol, hogy adóval nem rovatott meg. Tótfalusi „Mentségé”-ből látjuk, hogy neki milyen sokat kellett küzdenie a városi közteher viselése alóli mentességért, mígnem végtére is Pataki István városi tanácsosnak sikerült Telegdit mindez alól mentesítenie.²⁴ Ezért tehát az ő munkája még ebben a tekintetben is zavartalanabban folytatódott. Ehhez számítsuk hozzá azt a körülményt, hogy Telegdi becsvágya aligha terjedt a nyomdászmesterség megszokott keretein túl, s így neki nem is lehettek összeütközései a megrendelők sértett hiúságával, avagy tudománnyal való önteltségével.

Telegdi fiatalon jutott e nyomdabérlethez, hiszen az előtte felsorolt másik két nyomdászlegénytársánál is jóval ifjabb volt. Huszonnyolc évig tartott derék önálló munkálkodása után az 1730. esztendőben hunyt el.²⁵

Tótfalusi műhelyének negyedik tipográfuslegénye *Miskolczi Csulyak Ferenc*. Az ő életére vonatkozólag két forrásból is meríthetünk: egyik Csűrös Ferentől, a debreceni városi nyomda történetéhez összegyűjtött adatok,²⁶ másik pedig Halmágyi István naplói és iratai, amelyek saját élete leírását egyesítik azonos nevű édesapjának feljegyzéseivel.²⁷ Ezekből tudjuk meg, hogy idősebb Halmágyi István Kraszna megyei alispánnak édesanyja, Miskolczi Mária, Miskolczi Ferenc könyvnyomtató testvérnénje volt. Édesapjuk: Miskolczi Csulyak Gáspár szilágysomlyai, majd magyarigeni pap, aki Ferenc és Zsigmond nevű fiaival az iskola osztályai után a kollégium felső évfolyamait is elvégeztette. A nyomdászat mesteriségét Ferenc a debreceni városi nyomdában tanulta meg. Itt töltötte inaséveit. Felszabadulása után Kolozsvárra jött. Ide vonzotta Tótfalusi híre-neve. Valószínűleg már 1696-ban itt volt, s ettől kezdve mestere haláláig még mindig itt dolgozott. Nem sokkal ezután Lőcsére vándorolt tovább, ahol az 1700-ban meghalt

²⁰ Czegei Vass György naplója. 350—51., 361.

²¹ Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. — Bethlen Miklós. Pest, 1858. II. 228—30.

²² (Koncz József.) Pataki József kolozsvári nyomdász levele (1753); a váradi nyomda; és Tótfalusi Kis Miklós sírköve. PrK 1889: 35.

²³ Városi exactorok adóösszeírása az 1721. évről. (Áll. levéltár.)

²⁴ PrK 1889: 61.

²⁵ Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története.

²⁶ Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története 1561—1911. Debrecen, 1911. 174—75.

²⁷ Halmágyi. 431. s köv.

derék Brewer Sámuel özvegyének nyomdájába szegődött. Hihetőleg már 1702-ben itt van, minthogy néhai édesapjának „Egy jeles Vad-Kert” című műve itt és ebben az esztendőben nyomtatott ki.²⁸

1712-ben ismét a debreceni nyomdában találjuk. Még ugyanebben az évben megházasodott, feleségül véve Kócsi Csergő János tiszántúli püspök Erzsébet nevű leányát; felesége azonban 1721-ben meghalt, öt gyermeket hagyván maga után. Miskolczi alig négy hónap múltával újra házasságra határozta el magát, özvegy Királlysági Jánosné Leleszi Erzsébetet véve házastársul.

Miskolczi mint képzett, ügyes mesterember, Tótfalusinak nem méltatlan tanítványa, 1716 tavaszán Hollandiába, Leydába küldetett a Komáromi Csapkés Györgytől fordított „Magyar Biblia” kinyomtatása végett.²⁹ Innen 1718. január 4-én tért haza Debrecenbe. 1719-ben azonban elégett e nyomda, s ekkor Miskolczi felhagyott a tipográfusmesterséggel, minthogy városi tanácsossá választották meg. Új tisztségét 1720 újévkor foglalta el. Ettől az időtől kezdve minden idejét a közigazgatásnak szentelte. Valószínűleg 1740-ben hunyt el.

Fekete, Némethi, Telegdi, Miskolczi után ötödik „artis typographiae cultor”-ként *Heltzdörffer Mihály* jelentkezik, aki nevének bizonyossága szerint szász nemzetiségű volt. Nem tartom lehetetlennek, hogy ő korábban volt Tótfalusi legénye, s most ő is ezért jött a halott mester emlékét verssel megtisztelni; avagy azt tételezzük-e fel, hogy az egyháznak az új nyomdavezetővel történt szerződésüköte ugrasztotta szét az eddigi személyzetet, mint ahogyan Miskolczi is már ugyanebben az esztendőben Lőcsére szegődött? Ebben az esetben hasonló példát kellene látnunk egy 1702-ben Kolozsvárt nyomtatott könyv nyomdai jelzésében, ugyanis: „Lengyel Andrasnenal, Helczdörffer Mihály által” impressziumot találunk. Majd Lengyelné nyomdájának megszűnése után néhány esztendő múlva ez, a magyarul bizonyosan jól tudó tipográfus már Szebenben nyomtatott. Kiadványai között nem egy magyar nyelvű is volt, így találjuk 1708- s 1709-ben is: „ki-nyomtatott Szebenben Heltzdörffer Mihály által”, valamint „Cibinii, Typis Reicharianis Per Michaellem Heltzdörffer”.³⁰ Tudásban és ízlésben nem utolsó tanítványa lehetett mesterének, amit a szebeni nyomdának reá történt bízása is tanúsít.

Elfogadhatjuk, hogy Tótfalusi halála ideje táján műhelye a felsorolt legényeknél többet nem foglalkoztatott, hiszen mindenik kötelességének kellett ismerje a munkatársai érdekében olyan sokat fáradozott mester emlékezetét verssel megtisztelni. Természetes, hogy e legényeken kívül — amiként már láttuk — szegődött inasai is voltak, a gyermekeket azonban csak elvétve szokták arra méltatni, hogy velők emlékverset írassanak. Ez az oka tehát, hogy a nála dolgozott apródok nevét nem ismerjük.

Tótfalusi élete folyását — főképpen az ő „Mentsége” meg levelezése és egyéb írásai alapján — eléggé ismerjük, de műhelyéről vagy legalábbis betűanyagáról részletes ismertetést annak ellenére sem találunk, hogy típusainak mintalapjai — szerencsére — előkerültek.³¹ De nem ismerjük

²⁸ RMK I, 1658.

²⁹ I. h. I, 1336.

³⁰ I. h. I, 1649, 1750, 1751, 1767, 1768.

³¹ MKSzie 1942.

nyomtatványainak az újabb kutatásokkal is kiegészített jegyzékét sem, pedig csak mindezeknek együttes képe alapján lehetne őt kellőképpen méltányolni s műhelyéről is világosabb helyszíni képet adni.

(Változata: Magyar Könyvszemle 1958: 56—62.)

Miért maradt el a kuruc Vay Ádám felesége felett tartott gyászbeszédék kinyomtatása?

Köblös Zoltán 1904-ben megjelent „Adatok az iványi Fekete család történetéhez”¹ című közleményéhez forrásul a kolozsvári református kolégium levéltárában őrzött halottibeszéd-köteget használta fel. E kéziratból azonban csak családtörténeti vonatkozású adatokat hozott nyilvánosságra, pedig e gyűjtemény megérdemelné a tüzetes ismertetést, sőt magának a búcsúztatónak közlését is, minthogy mind szerzőit, mind tárgyát tekintve, érdemes művek alkotják. Sajnálatos helyzet, hogy e kéziratot kötet többé már nem áll rendelkezésemre, s ezért csak könyvtörténeti szempontból számolhatok be róla.

E gyűjtemény tehát az 1695. december 25-én elhunyt iványi Fekete Erzsébet — Vay Ádám kuruc tábornok első felesége — felett tartott négy magyar nyelvű temetési beszédet és egy, ugyancsak magyar nyelven írott búcsúztatót tartalmaz. Szerzőiknek mindannyija koruk legkiválóbb lelkitanítói közül való, akiknek neve nem ismeretlen a magyar irodalom szak-
kutatói előtt sem. Közülük két beszédet Nagy-Váti János, egyet Örvendi János, ismét egyet Debreceni Ember Pál tartott, a búcsúztató szerzője pedig Csécsi János. A beszédek, természetesen, folyó beszédben íratlak, bárha mindenikben vannak verses részletek is, költői szempontból tekintve azonban közülük messzire kiemelkedik a búcsúztató. Ámbátor ez is magán viseli az alkalmi versek megkötöttségét, de mivel a szerzőnek van mit és van kiről mondania, ezért különösen a férjtől s a gyermekektől való búcsúzkodás sorai egészen költői alkotásnak mondhatók.²

A bemutatandó helyzet mibenlétének megértéséhez szükségesnek látszik az elhunyt fiatal asszonynak a magyar történelemben is bekapcsolódó családi körülményeit ismertetnem. A feltárandó kép legközvetlenebb és legmegbízhatóbb forrását e halotti beszédek s közülük is különösen az Örvendié szolgáltatják, ahol azonban ez megszakad, a kiegészítést más munkákból kell idéznem.

Vajai Vaji (Vay) Péter és csepei Zoltán Anna második fia, az 1657. május 11-én született Ádám élete pályájául a katonáskodást választotta. Huszonkét esztendőskorában azonban házasságra határozván el magát, 1679. május 2-án Füleken eljegyezte néhai iványi Fekete László füleki várkapitány és éppen az eljegyzés napján eltemetett szendrői Aszalay Erzsébet leányát, az 1664. évben született Erzsébetet. Az esküvőt másnap, a lakodalmat pedig harmadnap tartották meg Osgyánon.³ E nagy kegyeletlenségnek

¹ Gen Füz 1904: 82—84.

² Szerző e verset az Erdélyi Múzeum Egyesületnek 1936. évi szaküléssorozatában „Ismeretlen magyar verses emlékek” című felolvasásában bemutatta.

³ Kelemen Lajos: A kurucz Vay Ádám családi feljegyzései. Gen Füz 1906: 113—14. és Tordai Sámuel temetési beszéde gr. Teleki Pálné Vaji Kata felett. (1769.)

tetsző sietségnek enyhítéséül szolgáljon, hogy az egészen árván magára maradt 15 esztendőös leánykának minél előbb oltalmazó támaszra volt szüksége, hogy öröksége idegen kézen szét ne zülljék. Ezenkívül még az általános szokás is figyelembe veendő, hogy főembereknél az elhunyt hozzátartozót csak hónapok múltával takarították el, ezért Aszalay Erzsébet is lehetőleg legalább 3—4 hónappal korábban hunyt el a temetés napjánál.

A fiatal asszony, mint gazdag szülők nagy vagyonának egyetlen örököse, az amúgy sem csekély Vay-birtokokat Ajnácskő várával, a füleki uradalommal, s több Nógrád és Heves megyei jószággal növelte. Házassága után Vay visszavonult a katonaélettől, s gyermekfeleségével Ajnácskőn telepedett le.⁴ Kedvező, gondtalan körülmények között indult házasesetükre azonban nagyon rövidesen súlyos szenvedések szakadtak. Ugyanis egybekeelésük után nem is egészen két esztendő múlva történt, hogy a tekintélyes s ekkor még császárhű Vayt az 1681. évben zászlót bontott Thököly Imre elfogatta. Kiszabadulása után Thökölihez csatlakozott. E felkelés elfojtása után most már a császáriak rabságába jutott. Ez alatt az idő alatt Fülel várak elpusztult, uradalmait pedig a kincstár elkobozta. Mindehhez az a helyzet járult, hogy 1682-ben Vay anyja meghalt s reája hat nap múlva akkor még egyetlen, Péter nevű fiuk is követte.

Nagy-Váti szavai szerint Fekete Erzsébet lakodalmát gyászkontösben ülte: testvérbátyját és édesanyját gyászolván. Ebből azután alig vetkezett ki, esztendőre újabb gyász lött, ehhez esztendőre megint újabb. Ez azután 1688-ig eltartott. Mindebből tehát jól átérezhető, miért volt annyira keserves Vay számára az a váratlan csapás, hogy 1695. december 25-én⁵ Ajnácskőn elvesztette szenvedéses életének hűségese osztyályostársát, hazáját, házát és háztáját szerető, a szegényeken, betegeken könyörülő, emberséges, istenfélő Fekete Erzsébetet. Temetése 1696. március 18-án ment végbe Füleken.

A sirbatétel alkalmával elhangzott búcsúztatót idősebb Csécsi János, a Kassára menekült sárospataki kollégiumi tanár szerzette és mondotta el.⁶ E kiváló férfiú életének folyása a saját leírása s a fia által megőrzött adatok alapján eléggé ismeretes,⁷ éppen ezért csupán annyit kell hangsúlyoznom, hogy e jeles tehetségű tudós e versek szerzésekor negyvenhatodik életévét töltötte be, s mint megbecsült szónoknak és jeles nevelőnek a tiszáninneri református egyházi kerület területén méltán nagy tekintélye volt. Munkái közül mindössze csak három latin nyelvű jelent meg nyomtatásban, közöttük a Pápai Páriz Ferenc „Dictionarium”-ához függelékül csatolt „Observationes Orthographico-Grammaticae”,⁸ több műve maradt azonban kéziratban; ezeket a sárospataki kollégiumi nagykönyvtárában őrzik. Mindezekhez járul most már a fentebb említett búcsúztató vers is, mint

⁴ Mocsáry István: Kurucz Vay Ádám. Vasárnapi Ujság. 1906: 417.

⁵ Köblös (a Gen Füz 1904: 82—84. lapján) tévedésből elmulasztotta a halálozás napját megjelölő körülírást feloldani. Ugyanis Nagy-Váti 1696. március 18-án tartott gyászbeszéde szerint Fekete Erzsébet már 85-ik napja múlt ki, ez pedig 1695. december 25-nek felel meg.

⁶ A vers aláírása: „Joh. Tsétsi R. S. R. C. fecit”, vagyis Johannes Tsétsi Rector Scholae Reformatorum Cassoviensium fecit.

⁷ ItK 1904: 351. — Sárospataki Lapok 1864. — Szinnyei József: Magyar írók. II, 222—25.

⁸ RMK I, 1746.

értékére nézve nem alábbvaló a többi munkájánál. Ezzel a költeménnyel tehát egy újabb, kuruckori költő neve iktatandó be a részletes magyar irodalomtörténetbe, minthogy művében kellő mondanivalót, lendületes előadást, a nyelvvel való bánnitudást, jó verselési készséget találunk. Rímei annyira kifogástalanok, hogy ha tartalmilag netalán kevésbé simulnának az értelemhez, olykor talán keresetteknek is tűnnének fel, így azonban megőriz ettől a feldolgozás komolysága s a szerző kétségtelen tehetsége.

A mélyen megsomorodott férj ezeknek az értékes gyásziratoknak a kiadásával akarta megörökíteni elveszett életépárja emlékét. A beszédeket s a búcsúztatót a szónokoktól elkérette. Mindenik kézirat jól olvasható betűkkel, szép tisztán lemásolva, külön-külön fogásokká összefűzve került együvé. Így összefoglalva, már jó két és fél évszázadig állott a kollégium nagykönyvtárának polcán. Lapjai ma is éppen olyan szép tiszták, mint egybefűzésük idején, hirdetve, hogy a betűszedő festékes ujjja soha egyetlenegyszer sem forgatta. De vajon mi oka is lehetett ennek, s miért került éppen Kolozsvárra, hiszen ha Vay ki akarta nyomtatni, miért nem adatta ki Kassán, a Csécsi lakóhelyén működő nyomdában vagy a nagyon keresett lőcsei, avagy éppen a debreceni tipográfiában?

Azt hiszem, hogy egyetlen helyes magyarázatul azt adhatjuk, hogy minden idők legnagyobb magyar nyomdása ekkorra már negyedik éve megkezdette működését Kolozsvárott. Tótfalusi Kis Miklós kiválóságát az itthoniaknál sokkal jobban megbecsülték a külsőországok, s ezért az utolsó másfél évtized ideje alatt Hollandiába bújdosott ifjak maguk is megtanulhatták értékelni Tótfalusi jeles képességeit. Amsterdami könyvnyomtató korában bizonyosan mindenik magyarországi és erdélyi akadémiai hallgató felkereste e tudományosan képzett kézműves műhelyét, ilyenképpen e beszédek szerzői is hihetőleg nemegyszer megfordultak körében. Az 1682—85. esztendőben Utrechtben tanult Csécsi Jánosnak,⁹ az 1685. augusztus 20-án Franekerában beiratkozott Debreczeni Ember Pálnak,¹⁰ valamint az 1688. esztendőben Leydában diákoskodott Nagy-Váti Jánosnak¹¹ elég alkalma kínálkozott a Tótfalusival való ismeretségre, sőt 1684-ben, amikor a biblia szövegének kiszedéséhez hozzákezdett, a javítás munkáját a görög és a zsidó nyelvet jól értő teológusokra: éppen Csécsi Jánosra és Kaposi Sámuelre bízta.¹² Tehát Csécsi, aki maga is részt vett az itthoni vaskalaposoktól anynyiszor kárhoztatott amsterdami Biblia nyomtatásának előkészítésében, nemcsak közvetlen közelből tapasztalta Tótfalusi hallatlan erő kifejtését, céltudatosságát, képzettségét és gyakorlottságát, hanem saját példáján érezte az otthoniaktól gúnyosan vasmívesnek emlegetett mester segíteni kész jószívét, áldozatkészségét, amellyel a különben is valóban nagy megterhelhetését jelentett biblia költségeit még a Csécsinek és Kaposinak juttatott forintokkal is szaporította, tehát Csécsi Tótfalusit nemcsak értékelni tudta, hanem neki hála is volt kötelezve. Éppen ezért föltétlenül ez lehetett az oka, hogy ez a kéziratcsomó a Felvidékről a távoli Kolozsvárra küldetett kinyomtatás végett!

E gyászbeszédek és búcsúztató kiszédése azonban egyre haladt és ezért

⁹ Szinnyei. II, 223.

¹⁰ TT 1886: 797.

¹¹ Debr. Prot. Közl. 833. — Egyháztört. 1958: 345. — Archiv N. F. XVI, 218.

¹² Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. — ItK 1904: 357.

maradt. Ugyanis Tótfalusinak irigyeinek kicsinyessége és sértett hiúsága miatt sok akadállyal és lelki bajjal kelle megküzdenie. A hátmegetti hajszát rövidesen nyílt támadás, lekicsinylés, gúnyolódás, sőt felesége birtokaiból történt kifürösztés követte. „Mentsége” 1698-ban jelent meg.¹³ Célját azonban ezzel sem érte el. Az állandó meddő küzdelem s miatta ért megaláztatása testileg-lelkileg megtörte, szívvel-lélekkel végzett úttörő munkájától elkedvetlenítette, s végül is szervezetileg megbénította. A küzdelmekbe belefáradva s megrokknva, időnap előtt: 1702. március 20-án így lett vége sok kiváló alkotásra termett életének.

De Vay Ádámnak sem volt nyugodt élete. Bár 1699 körül újból megházasodott, feleségül véve báró Zay András nádorjelöltnek báró Révay Krisztinától született Anna nevű leányát, azonban házasságuknak már első esztendeje sem telhetett el gond nélkül, mert Vaynak régi kuruc-mivolta miatt mindegyre baja támadt a kormánnyal. 1699-ben sirokai jószágát újból elfoglalták, majd az ország elnyomatása következtében újból és újból feltörő elégedetlenség miatt 1701 tavaszán Rákóczi Ferencsel, br. Szirmayval, Vay Mihállyal és Lászlóval együtt őt is elfogták és Bécsújhelyre vitték.¹⁴ Mindezekért bizonyosan elégséges pénzt sem tudott a nyomdai előállítási költségek fedezetére rendelkezésre bocsátani. Ugyanebben az időben mind Csécsi, mind Ember Pál sok bajjal-küzdelemmel élt Felső-Magyarországon, s ezért önekik sem volt módjukban sürgetni e beszédek ki nyomtatását. Az idő pedig telt. Tótfalusi meghalt, Vay pedig bár nagyon súlyos feltételek ellenében kiszabadult fogságából, de az átélt sok csapás mégsem tudta arra kényszeríteni, hogy mindentől visszavonulva, süket fülekkel fogadja a szabadságküzdelmek hívó szavát.

1703 őszén, a szabadságharc kezdetén, Rákóczi mellé állott.

A nyolc esztendeig tartott hadakozás ideje alatt Vay mint udvari marsall, mint belső titkos tanácsos s a haditanács tagja, majd jász-kun kapitány, munkácsi várkapitány s több vármegye főispánja, éppen eléggé részese volt e mozgalmas idők kuruc részről történő irányításának.

Tótfalusi halála után a nyomda és felszerelése a kollégium gondjaiba kerülve vissza, azzal együtt így juthatott e kéziratcsomó is legutóbbi helyére, a kuruc küzdelmek változó forgatagában azután a bibliotéka polcain jól el is temetődött.

A szabadságharc ügyének 1711-ben bekövetkezett elbukásakor Rákóczi leghűségesebb hívei között Vay Ádám is elhagyta Magyarországot. A bújdosó kuruc azonban nem ment tovább Lengyelországnál. 1712. július 21-én feleségével s gyermekeivel együtt Danczkában telepedett le. Itt élt azután bár nagy szükség közepette, de fejét a császár előtt mégsem hajtotta meg, sőt Ádám nevű fiának is csak három évi könyörgése után engedte meg hazatérését. Vay továbbra is állhatatosan künn maradt, s 1719. január 31-én 63 esztendőskorában künn is halt meg. A magyar állam bújdosók halmvainak felkutatásakor, 1906-ban Vay porrézeit is hazahozatta.¹⁵

A Kolozsváron őrzött kéziratköteg Fekete Erzsébet temetésének megtörténte után hihetőleg csak hónapok vagy évek múltával került a könyvnyomtató kezébe. Ehhez hasonló például hivatkozom az 1694. március 17-én

¹³ M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902.

¹⁴ Cserei Mihály Históriaja. Pest, 1852. 315—16.

¹⁵ Mocsáry. i. h.

Kolozsvárt elhunyt Kendeffi János felett tartott temetési beszédekre, amelyek csak 1697 nyarán adattak át Tótfalusinak kinyomtatás végett.¹⁶ Az idők mindjobban súlyosodó forgatagában azután nemcsak a kiadás fedezetéül szolgáló anyagi lehetőségek szűkültek meg, de Vay új házasságával s a kuruc idők viharaival az emlékezés is lassanként elhalványodva, e könyvecske kinyomtatása is rendre elveszítette időszerűségét. Az alkalmoszerűséget azonban ma talán már ismét felfedezhetjük Vay Ádám, mint történetívé vált alak révén, s a gyászbeszédeknek, méginkább pedig a halotti búcsúztatónak, mint figyelemre méltó alkotásnak, az irodalomtörténetbe való beiktatása céljából.

Martonosi Mihály, Tótfalusi temetési kártájának egyik versírója

A kalotaszegi Mákó falunak 1865-ben épült templomát¹ régebbi korú kőkerítés veszi körül. Róla való megemlékezést csupán csak a kolozs-kalotaszegi egyházmegye 1754. évi leltárkönyvében találtam, azonban ez is szűkszavúan mindössze csak arról világosít fel, hogy az akkori kőtemplomnak *jeles kőkerítése* volt.² Ennél már jóval többet árul el az az emléktáblácska, amely magának a kőkerítésnek a cinteremkaputól balra felépített szakaszában kívül helyeztetett el. Azt gondolom, hogy ennek az emléktáblának különben egészen helyi jelentőségű feliratával mégiscsak szükséges foglalkoznom, minthogy adatai hibásan kerültek bele az egyházközség történetébe, s az 1872-ben nyomtatásban megjelent vázlatos helyrajz is ezeket a téves megállapításokat tartalmazza.³ Sőt azért sem mellőzhető el a róla való megemlékezés, mivel általa elrettentő példa szolgáltatandó azok számára, kik nem veszik szigorú elbírálás alá a rendelkezésükre álló források adatait.⁴

A táblácska sima, minden kőfaragói dísz nélküli lapján tehát a következő, egészen ép állapotban levő szöveg olvasható.⁵

AD J7IZ
 FINTUS HIC MU
 RUS PER AIUM
 CAEMENTARIUM
 MARTINUM MAGYA
 RI CUM PASTORATUM
 AGERET MCH MARTO
 NOSI PSAL IZZ IX 7.

¹⁶ Tótfalusi Mentsége. 50. és RMK I, 1506.

¹ A régi templomot 1864-ben lebontották. (PrK 1896: 293.)

² Nagykapuson levő leltárkönyv a kalotaszegi egyházmegye levéltárában. 171.

³ Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház Számára. 1872, 27—29.

⁴ Félreértés elkerülése végett ki kell jelentenem, hogy a fenti sorok az egyházközség egykori történetírójára vonatkoznak, mígnem őszinte elismeréssel kell megemlékeznem Székely Miklósról, a mostani lelkipásztorról, aki többünknek is felhívta a figyelmét arra a körülményre, hogy az emléktábla felirata körül valami mégsem lehet rendjén.

⁵ A nyomdai műszaki nehézségekre való tekintettel a betűösszevonásokat feloldva közlöm.

A betűk alakja eléggé jó képességű vidéki kőműves (kőfaragó) kezére vall, aki azonban inkább épületkövek formálásában és felépítésében, mint feliratok faragásában szerzett magának nagyobb jártasságot. Éppen ezért becsületesen ki is metszette mindazokat a betűket, amelyeket valószínűleg az egykori mákói lelkipásztor elébe rajzolt — a latin nyelvhez azonban nem is konyítván — észre sem vehette, hogy egy-egy összevont betűt (ligatúrát) vagy rövidítési jelt szépen kihagyott a kifaragott szövegből.⁶ Ezzel azután századok múltával jószándékú embereknek okozott nem kevés fejtörést, és az előállott zavarban ott is félrevezette őket, ahol a felirat máskülönben egészen világos lett volna. Éppen ezért helyre kell hoznunk azt a szöveget, amelyet a kőfaragó négy helyen is elrontott. Vagyis *A. D. 1712 finitus⁷ hic murus per Annium⁸ caementarium Matinum Magyari, cum pastoratum ageret Mich.⁹ Martonosi. Psal. 122. &¹⁰ 7. Ez pedig magyarul azt jelenti: Az Úr 1712. esztendejében befejezte¹¹ ezt a falat Magyari Márton nagyenyedi kőműves, Martonosi Mihály lelkipásztor idejében. CXXII. zsoltár 7. verse. (Vagyis: Legyen békeesség a te kerítésedben és csendesség a te tornyaidban.)*

Történt azonban, hogy e tábla ünnepélyes elhelyezése után másfél évszázad múltával az akkori püspök eléggé nem méltányolható rendeletet adott ki: ebben megkívánta az egyes egyházközségek történetének megírását és hozzá való felterjesztését. Ekkor történt, hogy a mákói eklézsiának az 1872. évi *Névkönyv*ben megjelent történetében az itt szolgált papok élére Magyari Márton neve került, jóllehet Magyari ezt a tisztséget soha nem is tölthette volna be, minthogy — a helyesen olvasott szöveg tanúsága szerint — ő csak az a becsületes nagyenyedi kőművesmester volt, aki Martonosi Mihály lelkipásztor által előírt szöveget hibásan olvasva, a betűösszevonásokat és a rövidítési jeleket kifejejtette.

*Martonosi Mihály*ról, a lelkes, buzgó, egyházát építő lelkipásztorról azonban egészen megfélekedtünk. Igaz ugyan, hogy nevét az adatok elégtelensége is segítette homályba takarni. Így most már az sem sejthető, hogy az egykori papmarasztás következtében mennyi ideig gondolhatta a mákói egyházközséget? Reá vonatkozólag csak meglehetősen keveset sikerült felkutatnom. Valószínűleg a háromszéki Martonosról származott, bizonyos azonban, hogy tanulását a kolozsvári református kollégiumban végezte.¹² Itt 1697 nyarán írta alá az iskola törvényeit, vagyis ezzel egyidejűleg lépven diáksorba, öltötte magára az alapítványos diákok tóga-

⁶ Ezt az állítást valószínűvé teszi a kolozsvári házsongárdi temető II. o. C. t. 881. sz. 1646. évbeli sírköve. Ennél azonban — minthogy a szöveg magyar nyelven íródott — azt tételzhetnők fel, hogy a figyelmetlen kőfaragó talán még olvasni sem tudott, különben aligha kerekíthetett volna ki olyan feliratot, mint amelynek elolvasásakor a temetőt látogató meghatott érzésű embernek önkénytelenül is el kell mosolyodnia.

⁷ E szónál fel kell tételeznünk, hogy benne egy szokatlan *NI* betűösszevonás rejtőzködik, azonban a kőfaragónak ezt is érzékeltetnie kellett volna az *N* betű második szárának felfelé való megnyújtásával.

⁸ A kőműves az *Ai* betűk fölé nem véste ki a hullámvonalka formájú rövidítési jelt. De ettől eltekintve az *NN* betűknek ilyen formán történt kiugratása vagy rövidítése egymagában is szabálytalan cselekedete volt a papírosra előírt szöveg megszerkesztőjének.

⁹ Ebben a szóban hasonlóképpen hibás *MI* betűösszevonás lappanghat.

¹⁰ Ezt a jelet a kőfaragó tévesen római IX számjegynek látta.

¹¹ Helyesebben: felépítette.

¹² *Nomina studiosorum collegii Claudiaci*. 17. (A koll. levéltárában.)

viseletét. Ezt annak a körülménynek az alapján állíthatom, hogy a tanulók névsorában közvetlenül utána következő Baczoni Incze Máté nevű földije, a székelyudvarhelyi iskolából átjőve, 1697. augusztus 13-án subscribált a kolozsvári kollégiumban.¹³ Ebből az adatból és Baczoni életkorából következtetve, feltételezem, hogy Martonosi az 1680 körüli időben született. Kollégiumi életéből csak arra van adatunk, hogy itt mint alumnus tanult, s ezenkívül jó tanuló lehetett, mert az 1702. évben az etymologica osztály tanítása reá bízott. Ugyanebben az évben március 20-án elhunyt a kollégium nyomdájának jeles tudományú és kiváló képességű vezetője, *Tótfalusi Kis Miklós*, s az április 24-én tartott gyászistentisztelet kíséretében történt eltemetésre a kollégium diáksága verses szövegű kártát szerkesztett. Az egylevelesen kinyomtatott (mára már csak egyetlen példányban fennmaradt) eulógium versei között kutatva, ott találjuk az alábbi nyolcsoros latin nyelvű distichonpárokat, amelyek eléggé szokásos módon magát a halott férfiút szólaltatják meg:

„Verba Defuncti.

Non me lethiferi quatiunt examina morbi,
 Squalida terribilis non premit umbra necis.
 Non mea mordaces feriunt praecordia curae,
 Foeda nec accensas inquinat aura faces.
 Firma sed aeterno promisit gaudia pacto
 Omnipotens, in me munera viva pluit.
 Non prolapsuris vita est innixia columnis,
 Nostra sed aeterno nectare pasta viret.

Michaël Martonosi, Coll. Alumn. & p. t. Praec. Etym.”¹⁴

Diákunk a következő év folyamán valószínűleg már kikerült a kollégiumból, miként osztálytársa: Baczoni I. Máté is, aki 1703. március 29-én foglalta el a zilahi iskola igazgatói tisztségét. De emellett tanúskodhatik az a körülmény is, hogy az 1704. április 13-án elhunyt Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári lelkipásztor emlékére nyomtatott kártára¹⁵ Martonosi már nem szerzett verset.

A kollégiumból kilépett *Martonosi* a bánffyhunyadi iskola igazgatására vitetett,¹⁶ innen pedig valószínűleg két-három esztendei tanítóskodása után papi tisztségre távozott. Az azonban már bizonytalan, hogy Bánffyhunyardról vajon közvetlenül került-e a mákói egyházközségbe, avagy közben még más gyülekezetet is szolgált? Utoljára 1741-ben mint zsoboki pappal találkozzunk, ekkor ugyanis paptársaival együtt hódolati esküt tett Mária Teréziának.¹⁷

¹³ Baczoni Incze Máté emlékére 1742-ben nyomtatott egyleveles kárta a koll. nagykönyvtárában.

¹⁴ Tótfalusi K. Miklós temetési kártája a kolozsvári Farkas utcai templom papi-széke fölé felszegezve.

¹⁵ Csepregi T. Mihály kártája ugyanott.

¹⁶ *Nomina studiosorum*. 17.

¹⁷ 1714. évi homágiális eskükönyv a gr. Kemény József gyűjteményében. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában használtam.)

Martonosi Mihálynak a kollégiumban történt subscriptioja után mintegy 10 évvel későbbben egy másik ugyanilyen nevű diák írta alá az iskolai törvényeket.¹⁸ Erről tudjuk, hogy az 1709. szeptember 28-án elhunyt Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi professzor temetésére szerkesztett kártára verset szerzett.¹⁹ További élete sorját nem ismerjük, lehetséges azonban, hogy az Erdélyi Múzeum Egylet kéziratárában őrzött ún. „Pálffy daloskönyv”, amely főképpen vallásos tárgyú énekeket tartalmaz s amelynek leírója hasonlóképpen *Michael Martonosi . . . Anno 1736.*²⁰ vele azonos személy.

Említsük meg még egyszer Magyarai Márton, a derék kőművesmestert is. ÓrOLA nem maradt reánk semmiféle adat, jóllehet mesterségének nem lehetett utolsó műve, hiszen a mákóiak — a közeli Szucsák derék kőfaragóit, sőt Kolozsvár kiváló iparosait is kikerülve — a távoli Nagyenyed építőmesterével egyeztek meg cinteremkerítésük felépítésére.

(Et 1943.)

A Tótfalusit temető Szathmár-Némethi Mihály

Mindenekelőtt arra hívom fel a figyelmét, hogy a fenti címben megjelölt személy nem azonos, a jelen kötetben is emlegetett névrokonával, Szathmár-Némethi Sámuel bátyjával, hiszen ez az 1638—1689 között élt nagytekintélyű esperes nem temethette Tótfalusit, sőt meg sem érte kitűnő nyomdászunk hazajutását.

Zoványi Jenő — alább idézendő helyen — tudni véli, hogy a másik, a későbbi Némethi Mihály 1667 körül született, s 1683-tól tanult Kolozsvárt, „hol pár évig köztanítóságot is viselt”. Talán helyesebb azonban feltételes módot használni minden esetben, amikor a kikövetkeztethető életrajzi adatok forrásai nem állanak rendelkezésünkre.

Származását nem ismerjük, neve után következtetve, Szatmárnémetiben született és iskoláit is eleintén Szatmáron járhatta, s onnan jöhetett át a kolozsvári kollégiumba, itt tanulván néhány esztendeig Tolnai F. István és Pataki István, majd ezek távozása után Szathmár-Némethi Sámuel haladó szellemű professzorok előadásait hallgatva. Innen mintegy húszesztendőskorában külsőországokbeli akadémiákra távozott. Az alumnus diákok névsora (Nomina studiosorum collegii Claudiaci) szerint: „Michael Sz. Némethi satisfacit et salutavit academias.”¹ Távozása az 1691. esztendő folyamán történt.²

Bujdosásának iránya Hollandia volt, neve pontos időhatározás nélkül 1692-ben a franekerai egyetem anyakönyvébe van, mint „Michael Szatt:

¹⁸ *Nomina studiosorum.* 20.

¹⁹ Az egyetlen példányban ismert kártát a kolozsvári Farkas utcai templom őrzi.

²⁰ Szabó T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI—XIX. századi kéziratot énekeskönyvei.* Kolozsvár, 1929. 25.

¹ *Nomina studiosorum Collegii Claudiaci ab anno Domini MDCLXVIII.* 10. (A kollégium levéltárában őriztem.)

² Zoványi lexikoncikkei 436. lapján ugyan azt írja: „1692 elején külföldre ment.” Érdekes azonban, hogy a Zoványi-cikkek szerzői javításokban bővelkedő példányában (OSZK S 483) a dátum így van kijavítva: „1691 vége felé”.

Nemethi”, bevezetve.³ Itteni tanulmányairól és abban tett előhaladásáról semmi kifejezetten adatszerű bizonyítékkal nem rendelkezem, bárha Török István, a kolozsvári református kollégium történetének írója vele kapcsolatosan azt állítja, hogy „Franekerában valószínűleg ő is adott ki valami munkát”, ámde annak nyomára ő sem akadt.⁴ Természetes, hogy Töröktől feltételezett munkája csakis egyetemi vitatkozás lehetett volna. Franekerában töltött idejéből csupán két üdvözlő verse ismeretes, amelyek közül az elsőben Vásárhelyi Tőke Istvánnak 1692 januárjában tartott teológiai vitatkozását görög nyelven köszöntötte, a másikkal ugyancsak 1692-ben július 31-én Wecsei György metafizikai tárgyú disputációját görög és latin nyelven írott verssorokban üdvözölte.⁵

Képességeire és előhaladására vonatkozólag azonban mégis valamelyes sejtést enged meg Szathmár-Némethi Sámuel professzornak a néhai Lengyel Dániel hagyatékában őrzött levelezése a kiváló Roëll Hermann Alex., előbb franekerai, majd utrechti egyetemi tanárral, aki szellemében és hirdetett tanaiban — Turóczi-Trostler József jellemző megállapítását idézve — „cocejánus, a filozófia s teológia ikerterületén jár; teljesen racionalja a teológiát, ami legalább formailag megfelel Descartes intenciójának, az ő szemében az ész minden, alapelv, mérték, legfelsőbb fórum; kizáróan belőle vezeti le a Biblia isteni érvényét. Mindvégig megőrzi cartesiánizmusának tisztaságát, ha kell, a teológia rovására is.”⁶ Roëll ugyanis 1696. július 29-én írott levelében örömet nyilvánítja Szathmár-Némethi Sámuelnek az ifjú fejedelem melletti neveléségből a professzori tanszékre történt visszatérése miatt. Egyúttal szerencsét kíván hasonló nevű kollégájának (ti. Szathmár-Némethi Mihálynak), és reményét fejezi ki, hogy állását díszíteni fogja.⁷ E célzás azt bizonyítja, hogy a nagy tudományú professzor ismerte Szathmár-Némethi Mihályt, sőt értékelte is, hiszen bizonyosan tanítványa is volt, noha az ifjú teológus — úgy látszik — főképpen a klasszikus nyelvek tanulására fordította legtöbb idejét. Ámde mindazok a diákok, akiket verssel ő üdvözölt, meg azok is, akik későbbben neki ajánlották vitatkozásait, mind Roëll, Andala meg van der Wayen, tehát a szabadabb szellemű eszméket hirdető tudósok tanítványai voltak, amit azután kellő bizonyítékul fogadhatunk el Szathmár-Némethi Mihálynak a megnevezett professzorok tanainak befogadására, sőt későbbben az oktatásban való érvényesítésére. De ugyanerre vall, hogy egykori kolozsvári tanárának: Szathmár-Némethi Sámuelnek „Epistolae S. Pauli Ad Hebraeos Explicata” című s 1695-ben Franekerában 4°-nyi formátumú 627 lap + 75 sztl. levél terjedelemben megjelent munkáját ugyancsak Roël adatta ki, a korrektúrát s revíziót pedig a tanítvány: Szathmár-Némethi Mihály végezte, az ajánlást azután a szerző Van der Wayen János és Roël Hermann Sándor professzorokhoz intézte.⁸

Diákunk a peregrinációból 1695 táján térhetett haza, s ugyanakkor

³ TT 1886: 798.

⁴ Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. I, 93.

⁵ RMK III, 3728, 3730.

⁶ Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom. Világirodalom. Bp., 1961. I, 178.

⁷ Török István i. m. I, 93.

⁸ I. h. és RMK III, 3933.

Bánffi György gubernátor marasztalta maga mellett mint udvari papot.⁹ Majd hihetőleg Szathmár-Némethi Sámuel ajánlatára és az egykori iskola-társak bizalma következtében az egyházi tanács megválasztotta és megerősítette az 1695. július 17-én kolozsvári pappá választott Csepregi Turkovics Mihály eltávozásával megüresedett filozófiai és filológiai tanszéknek vele való betöltését.¹⁰

Az egyházközség Konzisztóriumának jegyzőkönyvében mint „Tisztel. Németi Mihály” 1696. április 30-án fordul először elő.¹¹ 1699. január 13-i gyűlés alkalmával már mint az egyháztanács jegyzőjét említik.¹² Az eklézsia belső életében még mint „exactionalis praeses” vagy „főexactor”, vagyis az anyagi ügyek intézésére négy polgári exactorból álló szervezetének elnöke tisztségét is reá ruházták. Mint az eklézsia notáriusa még 1708. november 20-án is említetik, mint főexactorot pedig 1708. április 10-én és 1709. július 7-én is megemlítik.¹³

Mint tanár, a közéletre s azon belül az iskolára is reá nehezedő leg-súlyosabb időszakban, élete végéig a bölcsészeti tanszékét töltötte be Szathmár-Némethi Sámuel teológiai professzor mellett, akinek diákkorában is nemcsak tanítványa, hanem tanártársa korában is a nagy tekintélyt tisztelő barátja volt.

A kolozsvári református kollégiumban tanuló Deáki Filep Józseffel, a későbbi püspökkel kapcsolatosan beszéli el Bod Péter, hogy „tanítanak vala abban az időben a’ Kolosvári Kollégiomban ama’ nagy Gamalielek, Szathmár Némethi Sámuel és Mihály; a’ kiknek lábaiknál mind ’Sidó és Görög Nyelvekben és szemben ötlő nagy épületet Vett”.¹⁴ De eredményes tanítása miatti kedvelt személyét bizonyítja külső országokban tovább tanuló kiválóbb tanítványainak vitatkozásaikban való számos ajánlása, így Bánffi-Hunyadi (Abacs) Mártoné 1696-ban, Zilahi (Sebes) Andrásé 1699-ben, Bacsoni (Incze) Mátéé 1707-ben mind Franekerából és Almási Istváné 1709-ben Utrechtből.¹⁵

Szathmár-Némethi Mihálynak nyomtatásban megjelent munkái közül — egy (kezdő diák korában, 1681. május 19-én) az elhunyt Porcsalmi András kolozsvári elsőpap és esperes temetési kártájára írott versecskéjén kívül —¹⁶ csak kettő ismeretes. Az egyik 10 számozatlan levelet betöltő, 2° méretű lapokra nyomtatott latin gyászversek, amelyek 1698-ban „Philosophiae & Lingvarum Professor” megjelöléssel „Monumentum Vitae & Mortis . . . Domini, Domini Gregorii Bethlen . . . nec non ejusdem Vitae Mortisque Sociae, Consortis . . . Dominae, Dominae Mariae Toroczkaei” címmel kerültek ki a Tótfalusi Kis Miklós műhelyéből.¹⁷ Másik munkája pedig Tótfalusi Kis Miklósnak 1702. március 22-én koporsóba történt tételekor mondott magyar nyelvű orációja, amelyről különben már szövegtünk Tót-

⁹ Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 35. Zoványi (i. h.) úgy tudja, hogy „1694 szept. indult haza”.

¹⁰ Török István i. m. I, 97.

¹¹ Series rerum. 46. (Az eklézsia levéltárában.)

¹² I. h. 58, 102.

¹³ I. h. 109, 111.

¹⁴ Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. (N.-Szeben), 1766. 182.

¹⁵ RMK III. 3988, 4129, 4586, 4702.

¹⁶ A Farkas utcai templom papi széke felett.

¹⁷ RMK II, 1923.

falusi temetéséről írott cikkünkben.¹⁸ Ezzel kapcsolatosan azután még egyszer ki kell emelnem, hogy órála se ebben a beszédében, se semmi más, vele kapcsolatba hozható adatok között semmiféle emléke nem maradt, hogy olyan gyűlölködő ellensége lett volna a világhírre magát felküzdött nyomdászunknak, mint tanártársa, valamint az itteni papság.

Szathmár-Némethi Mihálynak körülbelül 42 évre terjedő élete folyása 1709. szeptember 28-án ért véget.¹⁹ Azt gyanítom, hogy a következő esztendőben már teljes erővel dühöngő pestis áldozata lett. Emlékére a kollégium diáksága egylevelesen nyomtatott temetési kártát készített, amely azonban mára csak egyetlen példányban maradt fenn.²⁰

A saját kiscsaládjáról már valamivel több adattal rendelkezem, igaz, hogy ezek életüknek csak sújtoló csapásait tárják fel.

1925-ben írtam le a kolozsvári házsongárdi temetőnek egyik legművészebben kifaragott sírkövét, amelyet azután még az 1940-es évek első felében is megtaláltam.²¹

Az eresz sírkőnek ma nyugat felé fordított lapjára, amely azonban eredetileg keletre nézett, hosszabb oldalán nyugovó téglalap alakú keretben gazdag indák közötti levélmotívumokon levélkoszorú képeztetett ki, amelyben visszanező, jobbra lépő, kiterjesztett szárnyú, sasfejű madár (főnix?) csőrében gyűrűt tart. Alatta:

IT FEKS3IK ISTENBEN BOLDO
GUL KIMULT TISZTELETES
TUDOS SZATHMAR NEME
THI MIHALY URAMNAK KED
VES HITES TARSA SZALAI
KATA ASZSZONY ES KATI
NEVÜ KIS LEANYKAJA KIKET
A HALAL EZEN SIRALMAS
1697 ESZTENDÖBEN
ELETEKNEK VIRAGJABAN
KI VAGVAN LÖT ELTEMETE
SEK S3 • JAKAB HAVANAK
Z9 NAPJAN KIKNEK ADGJON
AZ UR BOLDOG FELTAMA
DAST

Az itt nyugovó fiatal asszony és leánykája halálára vonatkozólag a református egyházközség harangoztatógazdájának számadáskönyvében találtam pontos adatokat, úgy mint: 1697. július „Die 19. T. Némethi Mihály Ur[am] gyermeke holt meg, harangoztatott háromszor (perceptio) semmi”. A gyermek elhunytá után kilenc nap múlva: „Die 28. T. Némethi Mihály Ur[am] Felesége holt meg, harangoztatott hatszor (perceptio) semmi.”²² Az eltemetésre vonatkozó feljegyzést a szabócéhtől elhantoltak jegyzőkönyve

¹⁸ RMK I, 1654. és e kötetben a fentírt sorokban közölt cikk.

¹⁹ Series rerum. 103.

²⁰ Egyetlen példánya a Farkas utcai templom papi széke fölött.

²¹ A kolozsvári házsongárdi temetőben II. osztály, B. tábla, 1276. sz. sír fejénél.

²² Veresegyházi István számadáskönyve. 2. (Az egyházközség levéltárában.)

örizte meg: 1698. „Die 20 July temettük T. Nemety Mihaly Ur[am] Giermeket. per(cipiáltunk) tőle fl. 2”. Tizenegy nappal később pedig: „Die 31 July temettük T. Nemety Mihalyne Assoniomat. Per(cipiáltunk) tőle fl. 2.”²³

Nem tudom mire magyarázni, hogyan történhetett, hogy a sírkő felirata a leányka és anyja elhalálózása idejéül július 29-ét jelöli meg, holott a szabócéh napról napra vezetett számadásai július 20., illetőleg július 31. napját nevezik meg. Ezzel szemben a harangoztatógazda bejegyzéseit véve alapul, a halálózás és az eltemetés napjára egyenként egy, a közbeeső napokra pedig egyenként kétszeri harangozást számítva, éppen megfelel a szabócéh számvevőitől feljegyzett időpontoknak. Ezt az eléggé csúf hibát most már alig merném a kőfaragó botlásának felróni. Hihető inkább, hogy a felirat szövegének megfogalmazásakor a tiszteletes tudós férfiú az eltemetés napja helyett a koporsóba tétel idejét írta elő. Ha azután tévedését utólag netalán észre is vette, segíteni rajta már nem lehetett: a domború betűk és számjegyek maguk nem tűrik a javítgatást.

Ilyeténképpen itt Szathmár-Némethi Mihály professzornak 1697. július 18-án estefelé vagy 19-én reggel elhunyt Kati nevű pici leányának és ugyanazon hónap 28-án meghalt Szalai Kata nevű feleségének holtteste pihen. Valószínű, hogy a fiatal anyát a szüléskor bekövetkezett fertőzés vitte el.

Első felesége halála után, a könnyen felejtő kor szokását követve, mintegy fél év múlva, 1698 elején újra megnősült. Új házastársa Gebel Nagy István kolozsvári polgárnak és felesége Csongrádi Máriának Zsófia nevezetű leánya volt. De ez a házassága sem hozott reája több szerencsét. Ugyanis három gyermekével együtt 1702. október 19-én ez a felesége is örök búcsút vett az élettől.

A következő esztendőben ismét házasságra határozta el magát. Harmadik felesége egykori professzorának, Pataki Istvánnak és felesége Kobzos Borbálának árván maradt Krisztina nevű leánya volt. Harmadik házassága még inkább Kolozsvárhoz kapcsolta a távoli városból ide szakadt férfiút, hiszen feleségének testvérei közül Pál is, István is városi tanácsos, majd főbíró, Sámuel Doboka megyei assessor, Mária férje pedig Soós Ferenc kolozsvári lelkipásztor, a későbbi püspök. De ez a házassága sem volt hosszú életű: mindössze hat esztendeig tartott. Először is 1709. szeptember 28-án meghalt maga Szathmár-Némethi Mihály, majd egy év múlva mind felesége, mind három kis gyermeke az ekkor szörnyűséges méretekben pusztító pestisjárvány áldozata lett. Senki utódjuk nem maradván, emlékük is egészen elhalványodott. Pataki Krisztina sírköve a múlt század elején még állott; szövegét Szathmári Pap Mihály professor lejegyezte; a kő azonban azóta nyomtalanul eltűnt.²⁴

²³ A szabócéh Ratiója. (Az ENM levéltárában használtam.)

²⁴ A szerző által összegyűjtött kolozsvári családtörténeti adatok.